

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU**  
**FILOZOFSKI FAKULTET**  
**Odsjek za arheologiju**  
**Ivana Lučića 3**

Jurica Triplat

**Razvoj obavještajnih sustava i službi u Rimu**

**Diplomski rad**

**Mentor:**  
dr. sc. Mirjana Sanader

**Zagreb, ožujak 2016.**

# Sadržaj

<b>I. UVOD</b> .....	<b>4</b>
<b>II. ZAHVALE</b> .....	<b>5</b>
<b>1. POČETCI OBAVJEŠTAJNIH SUSTAVA I SLUŽBI NA BLISKOM ISTOKU</b> .....	<b>6</b>
<b>2. OBAVJEŠTAJNI SUSTAVI I SLUŽBE U REPUBLIKANSKOM RIMU</b> .....	<b>9</b>
2. 1. RANA REPUBLIKA .....	9
2.2 PUNSKI RATOVI .....	14
<i>Hanibal i dobra upotreba obavještajnih sredstva</i> .....	17
<i>Rimski uspjesi na obavještajnom polju</i> .....	21
2.3 KASNA REPUBLIKA .....	27
<i>Strateške informacije i službe koje ih prikupljaju</i> .....	27
<i>Taktičke informacije i službe koje ih prikupljaju</i> .....	35
<b>3. OBAVJEŠTAJNI SUSTAVI I SLUŽBE U CARSKOM RIMU</b> .....	<b>45</b>
3.1. <i>CURSUS PUBLICUS</i> .....	45
3.2 PROVINCijski UPRAVITELJ I NJEGOV <i>OFFICIUM</i> .....	53
<i>Beneficijarijska koplja</i> .....	56
3.3 <i>FRUMENTARII</i> .....	58
<i>Prvi spomeni i rana zaduženja</i> .....	58
<i>Dvostruka pripadnost i dvostruka odanost</i> .....	60
<i>Zadace frumentarija kroz 2. i 3. stoljeće</i> .....	63
<i>Napredovanja</i> .....	66
<i>Ukidanje službe frumentarija</i> .....	67
3.4. <i>SPECULATORES</i> .....	68
3.5. <i>EXPLORATORES</i> .....	69
3.6. <i>KASNOANTIČKE OBAVJEŠTAJNE SLUŽBE – AGENTES IN REBUS ET NOTARII</i> .....	70

<b>4. SPOMENICI SPEKULATORA I FRUMENTARIJA S PODRUČJA HRVATSKE .....</b>	<b>78</b>
1. <i>AURELIUS VALERIANUS</i> .....	80
2. <i>CAIUS APPULEIUS ETRUSCUS</i> .....	81
3. <i>TIBERIUS CLAUDIUS IANUARIUS</i> .....	82
4. <i>LUCIUS VALERIUS AUGUSTALIS</i> .....	84
5. <i>TITUS TI[---]</i> .....	85
6. <i>CAIUS APULEIUS TERENTIANUS</i> .....	87
7. <i>CAIUS ALLIUS</i> .....	88
8. <i>LUCIUS FADIENUS FUSCUS</i> .....	89
9. <i>LUCIUS ARIUS PROCULUS</i> .....	90
10. <i>PUBLIUS AELIUS AMYNTIANUS</i> .....	91
11. <i>TITUS VARRONIUS MARO</i> .....	92
12. <i>CAIUS VIBIUS IULIANUS</i> .....	94
<b>5. SAŽETAK I ZAKLJUČAK .....</b>	<b>95</b>
<b>6. POPIS SLIKA I TABLI .....</b>	<b>103</b>
<b>7. POPIS KRATICA .....</b>	<b>105</b>
<b>8. POPIS IZVORA .....</b>	<b>106</b>
<b>9. POPIS LITERATURE .....</b>	<b>111</b>

## I. Uvod

Obavještajni sustavi i službe oduvijek su bili važna potpora državnom vodstvu u ostvarivanju nacionalne sigurnosti i političkih ciljeva. Glavna zadaća obavještajnih službi je prikupljanje i analiza informacija važnih za vođenje državne politike i ratovanja. Oblici obavještajnoga djelovanja i organiziranja isprva su bili razvijani zbog ratnih potreba. Velika carstva svoju su moć zasnivala i na prikupljanju strateški važnih informacija; teritorijalna osvajanja drugih zemalja zahtijevala su vojne, geografske, gospodarske, kartografske i sl. obavijesti o njima. Veliki tehnološki napredak ostvaren tijekom 20. st. u mnogočemu je promijenio način rada obavještajnih službi zbog bolje mogućnosti prikupljanja i obrade informacija, no to ne znači da obavještajni sustavi i službe tijekom ranijih povijesnih epoha, gdje takva razina tehnologije nije bila dostupna, nisu imale podjednako važnu ulogu u potpori državne politike i ratnog umijeća.

O ovom radu prikazat ćemo razvoj obavještajnih sustava i službi u Rimu, od skromnih mu početaka sve do vrlo razvijenog sustava u kasnoj antici. Interes povjesničara i arheologa za ovu temu može se primjetiti još od ranog 20. st, a daleko najveći interes zabilježen je tijekom druge pol. 20. st. Tijekom pisanja rada korištena su ponajprije kapitalna djela vezana uz ovu tematiku te veći broj zasebnih znanstvenih članaka, kao i djela grčkih i rimskih antičkih pisaca koji direktno ili indirektno spominju podatke vezane uz odabranu temu rada. U prvom redu treba spomenuti F. Dvornika i njegovo nezaobilazno djelo *Origins of Intelligence Services* u kojemu daje pregled razvoja obavještajnih sustava i službi od drevnih bliskoistočnih carstava do razvijenoga srednjega vijeka, a koje je bilo okosnica izrade ovoga rada. Isto tako, ovdje treba navesti i rad N. J. E. Austina i N. B. Rankova *Exploratio – Military and political intelligence in the Roman worlds from Second Punic War to the battle of Adrianople* te djelo R. M. Sheldon *Intelligence Activities in Ancient Rome* koje je, doduše, namijenjeno nešto široj publici. Djela antičkih pisaca također su vrlo važan izvor informacija. Za period republike posebno se ističu Apijanova *Historia Romana*, Cezarov korpus od pet djela (*Commentarii de bello Galico, Commentarii de bello Civili, De bello Alexandrino, De bello Africo, De bello Hispaniensi*), Ciceronova pisma i govori, Livijevo djelo *Ad urbe condita* te Polibijeve *Histories*. Za carski period izdvojili bismo Amijana Marcelina (*Res Gestae*), Tacita (*Historiae, Annales*), Svetonija (*De vita Caesarum*), skup povijesnih djela

objedinjenih u *Scriptores Historiae Augustae* te pravna djela objedinjena u zakonicima kasne antike (*Corpus Iuris Civilis, Codex Theodosianus*).

Rad je podijeljen na nekoliko poglavlja počevši s poglavljem o počecima obavještajnih sustava i službi na Bliskom Istoku, nadalje o razvoju istih u rimskom republikanskom periodu te carskom periodu, dok je posljednje poglavlje posvećeno pojedinačnim spomenicima rimskih obavještajnih službi s područja Hrvatske.

## **II. Zahvale**

Autor se svima zahvaljuje na pomoći i iskazanoj podršci tijekom pisanja rada. Mentorici dr. sc. Mirjani Sanader na pomoći oko odabira teme i pribavljanja kapitalnih djela, dr.sc. Heleni Tomas koja mi je omogućila pristup knjižnicama Francuske, Britanske i Američke arheološke škole u Ateni te dr.sc. Dinu Demicheliju na pomoći oko natpisa s područja Hrvatske.

## 1. Počeci obavještajnih sustava i službi na Bliskom Istoku

Prije nego počnemo s opisivanjem razvoja rimskih obavještajnih sustava i službi, valja se najprije posvetiti modelima obavještavanja koji su, i prije osnivanja Rima, već bili u upotrebi u Bliskoistočnim carstvima. Obavještajni sustavi i službe na Bliskom istoku zabilježene su prilično rano, a svako sljedeće carstvo preuzelo bi postojeće modele te ih dalje razvijalo.

Egipatsko, Babilonsko, Asirsko, Hetitsko i Perzijsko carstvo su ostavili bogato nasljeđe na kulturnom i političkom planu. Svako od njih počivalo je na konceptu apsolutne i nasljedne monarhije, odnosno univerzalnog carstva kojim vlada apsolutni vladar prema božanskom pravu. Težnja za političkom i teritorijalnom ekspanzijom bila je, kao što nam povijest svjedoči, prisutna kod svih prethodno navedenih carstava. Takve ekspanzije otkrile su i potrebu za stvaranjem učinkovitog sustava prenošenja informacija o kojima je ovisila sigurnost carstva, a ticale su se sljedećeg: političkih situacija u susjednim državama ili carstvima te stanja u vlastitim provincijama. Posjedovati informacije o političkom stanju u susjednim državama vrlo je bitno zbog sprečavanja potencijalnih napada ili drugih aktivnosti koje bi ugrozile carstvo ili vladajuću dinastiju, dok su informacije o stanju u provincijama bitne zbog sprečavanja mogućih pobuna, nemira ili suradnje s neprijateljem ako su u pitanju granične provincije. Sukladno sa svime navedenim, javila se potreba za postojanjem obavještajnih službi i sustava prenošenja važnih informacija.

Prve sustave i službe možemo pratiti već od Egipta, a do 2. tis. pr. Kr. babilonski i asirski vladari imali su vojne ceste, kurirsko/poštansku i obavještajnu službu te razvijen sustav komunikacije vatrom.<sup>1</sup> Perzijski vladari dodatno su unaprijedili ove modele, što s velikim divljenjem opisuju Ksenofont i Herodot pa ćemo ovdje iznijeti nekoliko odlomaka koje vrijedi citirati jer donose nam vrijedne informacije koje se tiču Perzijske administracije. Pišući o kurirskoj službi koju je utemeljio Kir, grčki pisac Ksenofont iz sredine 5. st. pr. Kr., u svom djelu *Cyropaedia* (VIII, 6.17-18) donosi sljedeće:

*„Saznasmo i za drugo njegovo sredstvo za povećanje njegove vlasti, kojim je brzo doznavao, kako je i u najdaljim pokrajinama. On je naime proračunao, kolik put jedan konj za dan prevaljuje, da se ne umori, i dade sagraditi staje u tolikom razmaku i u njima smjestiti konje*

---

<sup>1</sup> F. Dvornik, *Origins of intelligence services*, New Jersey 1974, poglavlje 1; ubuduće Dvornik 1974.

*i ljude, koji za njih imaju brigu; a na svakoj postaji odredi čovjeka podobna da prima donošena pisma i da ih dalje šalje i da prima umorne konje i ljude i da šalje druge neizmučene. Gdjekad, kažu, takvo putovanje ni u noći se ne prekida, nego dnevnoga glasnika zamjenjuje noćni. Na taj način, vele nekoji, prevaljuju taj put brže od ždralova, pa ako je to i laž, bar je to jasno, da je ovako ljudsko putovanje po suhu najbrže. A bilo je dobro, da se svaka stvar što brže sazna i što brže uredi.“ (preveo S. Senc, Ksenofontovi izabrani spisi. Kirupedija, Zagreb 1898.)*

To potvrđuje i Herodot u djelu *Historiai* gdje, uostalom, detaljno opisuje „Kraljevske ceste“ od Sarda (*Sardis*) u Maloj Aziji do Suze (*Susa*) u današnjem Iranu, ondašnje Perzijske prijestolnice (V, 52). U tom opisu ceste Herodot navodi da je za putovanje „Kraljevskom cestom“ od Efeza preko Sarda pa do Suze kao krajnjeg odredišta potrebno 90 dana. Isto tako, pišući o Kserksovu napadu na Grčku, donosi i informacije o ustroju i radu Perzijske kurirske službe, tzv. *angareion* (VIII, 98):

*„Nema nijednog živog bića koje bi bilo brže od ovih glasnika; tako su to Perzijanci iznašli. Koliko dana traje put, toliko je konja i ljudi raspoređeno u pravilnim razmacima, i to tako da je za svaki jednodnevni put određen po jedan konj i jedan čovjek: ni snijeg, ni pljusak, ni žega, ni noć ne mogu ih spriječiti da najbrže prevale zadani put. Prvi u najvećoj hitnji predaje poruku drugome, drugi trećemu: i tako onda prelazi od jednoga do drugoga, nalik na trku sa zubljava što je Grci priređuju u Hefestovu čast. Tu žurnu konjsku poštu Perzijanci zovu *angarejon*.“ (preveo D. Škiljan, *Povijest / Herodot*, Zagreb 2007.)*

Koristeći već ranije sagrađene Hetitske i Asirske ceste, ovaj razrađeni Perzijski sustav cesta i glasnika, tj. kurira, služio je kako bi se što brže i efikasnije pribavile i prenijele informacije sa svih dijelova carstva.<sup>2</sup> Osim kurirske službe i dobrih cesta, saznajemo i za postojanje obavještajne mreže sastavljene od službenika koji su redovito, posredno ili neposredno, izvještavali kralja (*Xen. Cyrop*, VIII, 2.10):

*„Saznasmo i to, da je one, što se zovu oči i uši kraljeve, samo dobio darovima i častima. jer koji mu javljaše, do čega mu je stalo da sazna, njima je mnogo dobra činio i time je postigao, te su mnogi ljudi dobro slušali i pazili, kako bi kralju prijavili, što mu je od koristi. Otuda potječe, to se uzelo, da kralj ima mnogo očiju i ušiju . . . kralj sluša svakoga, koji veli, da je što čuo ili vidio, na što je vrijedno paziti; i tako se dakle misli da kralj ima mnogo da kralj*

---

<sup>2</sup> Dvornik 1974, 29.

*ima mnogo ušiju i mnogo očiju; te se ljudi svuda boje govoriti što za kralja nepovoljno, kao da ih on sluša, i činiti što je nepovoljno, kao da ih on gleda. Ne samo da se nitko nije usudio pred drugim o Kiru što zlo izlanuti, već se svaki držao tako, kao da su ljudi oko njega svi oči i uši kraljeve (...)*“ (preveo S. Senc, *Ksenofontovi izabrani spisi. Kirupedija*, Zagreb 1898.)

Iz ovoga, osim o postojanju same obavještajne mreže, saznajemo i o općem strahu što je takav sustav izazivao među podanicima. Stoga, osim obavještavanja, ovakav sustav pomaže i u kontroli vlastitog naroda tako smanjujući opasnost od mogućih zavjera i drugih nepovoljnih događaja. Ovo ulogu zasigurno su obavljali i *angaroi*, kao što je to bio slučaj u Asirskom carstvu, odakle riječ i dolazi.<sup>3</sup> Upravo zato, s obzirom na postojeće učinkovite službe, stalna informiranost o „vanjskim poslovima“ i kontrola svih satrapija mogle su biti uspostavljene (Xen. *Cyrop*, VIII, 6.16).

Međutim ovdje je riječ o autokratskim i centralističkim načinima vladanja gdje je mnogo lakše uspostaviti sustav kontrole i nadziranja; nasuprot stoje Grčka i Rim s demokratskim i republičkim ustrojem gdje je takav stalni sustav koji iziskuje strateško planiranje bilo mnogo teže uspostaviti.<sup>4</sup>

---

<sup>3</sup> Dvornik 1974, 18, 30; Usp. Nicolai Damasceni, *Fragmenta*, ed. C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, Paris 1849, sv. 3, str. 361ff.

<sup>4</sup> R. M. Sheldon, *Intelligence activities in ancient Rome*, New York 2005, 4, 37; ubuduće Sheldon 2005; N. J. E. Austin, N. B. Rankov, *Exploratio*, London – New York 1995, 30-31; ubuduće Austin-Rankov 1995.



## 2. Obavještajni sustavi i službe u republikanskom Rimu

### 2. 1. Rana Republika

Neovisno o svojem skromnom početku, Rim će već od kasnorepublikanskog perioda postati vodeća politička, ekonomska i vojna sila na Mediteranu. Taj će se utjecaj tijekom nekoliko narednih stoljeća stalno povećavati pa će Rim doseći teritorijalni obujam ravan slavnom Aleksandrovom carstvu, s vojnim i političkim utjecajem koji će sezati i mnogo dalje od obala Mediterana.<sup>5</sup> Razna tehnološka dostignuća i društvena politika, prisutna u svakodnevnicima svih žitelja carstva, učinit će Rim središtem tada poznatog svijeta, *et omnes viae Romam ducent*. Carstvo takve veličine ne može funkcionirati bez razvijenog sustava komunikacije i kontrole, što svakako donosi i obavještajne izazove. Stoga je prirodno očekivati promjene u upravnim i vojnim strukturama koje će se moći nositi s rastućim obavještajnim potrebama.

Imajući u vidu razvoj obavještajnih sustava i službi u Bliskoistočnim carstvima te važnosti koja je zbog političke i teritorijalne ekspanzije carstva, ali i zbog sigurnosnih razloga bila pridavana obavještajnim sredstvima, pomalo je iznenađujući manjak interesa za slična sredstva u ranom razdoblju Rimske države. Počeci Rimskog carstva leže u relativno malom polisu na obalama Tibera u Laciju. Prva osvajanja koja su Rim učinila dominantnom silom u Laciju u južnoj Etruriji ostvarena su za vrijeme sedmorice etrurskih kraljeva. Nakon uspostave Republike, 509. god. pr. Kr. Rim se opet sveo na prilično malen teritorij, okružen ratobornim i samostalnim plemenima i državama, naročito Etruščanima. Usprkos Latinskoj ligi, Rim je prisvojio teritorij južne Etrurije tek kad su Etruščani postali ugroženi od Gala sa sjeverne strane i Grka koju su s juga, preko Sicilije, prisvajali prevlast nad morem. Tek početkom 4. st. pr. Kr., nakon pada Veja 396. god. pr. Kr., Rim je ostvario veći teritorijalni opseg.

Jedan on mogućih razloga za spori vojni napredak vjerojatno je bila i nerazvijenost ikakvog sustava obavještavanja, bilo na strateškom ili taktičkom planu. Potvrde o obavještajnoj nespremnosti ili pak sporosti, primjerice u pogledu osnovnog izvidničkog djelovanja i jednostavnog prenošenja obavijesti, nalazimo u Livijevom poznatom djelu *Ab Urbe Condita*. Primjerice kada su Etruščani pokrenuli pljačkaški pohod nekoliko kilometara

---

<sup>5</sup> J. Stambaugh, *The ancient Roman city*, Baltimore 1988, 7-89; ubuduće Stambaugh 1988.

od samog grada Rima, tek je panični bijeg seljaka s polja u grad bio prva informacija o napadu (Liv. I, 14). Drugom prilikom, građani Rima su za pobjedonosnu bitku saznali mnogo ranije i to zbog neprijateljskih štitova, koji su nošeni Tiberom doplutali do grada, nego od službenog glasnika (Liv. I, 37). Jedan od najslavnijih heroja Rimske mitologije zasigurno je Horacije Koklo (*Horatius Cocles*) koji se, prema legendi, sâm ispriječio cijeloj etrurskoj vojsci na mostu *Pons Sublicius* koji je preko rijeke Tiber vodio direktno prema Palatinu i Kapitoliju. No, s obzirom da je Senat znao da Lars Porsena sprema napad na Rim (Liv. II, 9), bilo bi za očekivati da će poduzeti određene mjere kako bi spriječili ulazak etrurske vojske u grad Rim. Međutim, ništa nije poduzeto po pitanju praćenja neprijateljske vojske – slanje izvidnika ili špijuna – pa su se Rimljani našli zatečenima (Liv. II, 10). Primjer koji se također često navodi kao obavještajna mana je poznata provala Gala i pljačka Rima koja se zbila 390. god. pr. Kr.<sup>6</sup> Postupak rimskih poslanika razbjescio je Gale koji se počinju spremati na marš na Rim (Liv. V, 37). Iako je *fama* o galskom maršu stigla u Rim, Senat je prethodno podcijenio potrebu za pribavljanjem bitnih informacija o naravi i namjerama Rimu susjednih plemena te kretanju neprijatelja.<sup>7</sup> Iako su Rimljani izašli u susret neprijatelju, zastrašila ih je veličina galske vojske, izgled galskih ratnika i njihovi ratni pokličići te su ubrzo natjerani u bijeg, a pri ulasku u Rim, radi panike, nisu ni zatvorili gradska vrata (Liv. V, 37-38; usp. Cass. Dio, *Rimska povijest*, 7.3). Nakon što su upali u grad, Gali počinju pljačkati i paliti cijeli grad, osim Kapitola, gdje su se sklonili preostali branitelji. Ovaj su put „guske spasile Rim“ (Liv. V, 47). Uslijedila je mirovna pogodba uz naknadu od 1000 funti zlata, i poznatu izreku Galskog poglavara Brenusa „vae victis“ pa se Gali povlače.

Iako poprilično oštećen opsadom i pljačkom, Rim se oporavlja te nastavlja ratovati s južnom Etrurijom. Do 343. god. pr. Kr. Rim uspijeva pokoriti južna etrurska plemena i povratiti prestiž među Latinima čime završava prva faza osvajanja Italije. Uslijedio je niz od tri Samnitska rata (343 – 341. god. pr. Kr., 327 – 304. god. pr. Kr., 298 – 290 god. pr. Kr.) iz kojih Rim izlazi kao pobjednik te je u tom trenutku postao dominantnom silom Italije, kontrolirajući cijelu središnju te dobar dio južne Italije (*Magna Graecia*) zbog čega dolazi u direktan kontakt s Grcima. Već deset godina kasnije započet će novo poglavlje rimske povijesti, a događaji koji će uslijediti uvelike će promijeniti tijek razvoja Rima.

---

<sup>6</sup> Dvornik 1974,50; Sheldon 2005, 11; vidi i T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars*, London 2001, 313-322.

<sup>7</sup> Dvornik 1974, 50.

U razdoblju od 6 – 4. st. pr. Kr. došlo je do temeljitih vojnih reformi preko kojih ćemo posredno pratiti i razvoj na obavještajnom području. Sve do Samnitskih ratova, Rimljani koriste sustav hoplitske falange koji su vjerojatno preuzeli od Etruščana.<sup>8</sup> Takva falanga ima nekoliko velikih mana; izuzetno je nespretna za manevriranje zato što se konstantno treba održavati identičan bojni red. Nadalje, vojnici u falangi imaju vrlo ograničenu vidljivost, što otežava kretanje i pronalaženje neprijatelja. Naposljetku, to stvara nefleksibilnost koja ograničava falangu na samo jednu vrstu borbe. Prilikom Samnitskih ratova, Rimljani se susreću s izrazito brdskim terenom kojim se falanga teško kreće i otežano bori protiv brzih i lako naoružanih Samnitskih ratnika. To potiče Rimljane da promjene takav sustav u korist novog koji će omogućiti djelovanje na brdovitom terenu. Isto tako omogućuje predviđanje neprijateljskih napada radi zaštite od mogućih zasjeda ili brzih napada na bok kojim je falanga izrazito podložna. Također, novi sustav omogućit će korištenje brzine i iznenađenja kao faktora u cjelokupnoj strategiji. Riječ je o manipularnoj legiji koja se sastoji od većeg broja manjih skupina boraca – manipula – koji su dodatno podijeljeni po klasama: *hastati* (1200 ljudi), *principes* (1200), *triarii* (600), *velites* (laki oružnici, 1200) te *turmae* kao konjanički odred.<sup>9</sup> Zbog učinkovitije organizacije, nove jedinice mogu imati mnogo veću ulogu u prikupljanju informacija u taktičkom pogledu. Manje i lakše naoružane postrojbe imaju manevarsku prednost i veću fleksibilnost u samoj borbi, a isto tako i mnogo veću ulogu u izviđanju brdovitog terena gdje bi se zasjede i brzi napadi češće događali. Velika promjena do koje je došlo u ovom periodu je pojava izvidnika (*exploratores*) kao redovnog dodatka Rimskoj vojsci. Korištenje eksploratora za izviđanje terena, kretanja i položaja neprijatelja te njegove vojne jačine više puta spominje Livije u sklopu Galskih i Samnitskih ratova (Liv. VII, 36.11; VIII, 17.7; VIII, 30.3; IX, 24.11; X, 10.3; X, 17.1). Opisujući napad Rimske vojske na Samničane, Livije spominje da je vojska povedena pristupačnijim putem pošto je šuma prethodno izviđena od eksploratora: „*iussae legiones arma capere egressaeque castris, cum per exploratores notior iam saltus esset, via patientiore ad hostem ducuntur*“ (Liv. VII, 36.11). Isto tako spomenuto je i izviđanje broja i jačine neprijatelja kao zadatak koji obavljaju *exploratores* (Liv. IX, 24.11). Dakle, ono što se mijenja u pogledu obavještavanja u ovom periodu je u prvom redu spoznaja da je izviđanje neizostavan dio strateškog i taktičkog planiranja. Osim izvidnika, rastuću ulogu u prikupljanju informacija, pretežito strateškog karaktera, imat će i rimski saveznici – *foederati (socii)* – koji će pružati informacije u

---

<sup>8</sup> T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars*, London 2001, 179-194, 184 i bilj. 39.

<sup>9</sup> A. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb 1910, 117-119; M. J. V. Bell, „Tactical Reform in the Roman Republican Army“, *Historia* 14 (1965), 404-422; Sheldon 2005, 28-29 i bilješke.

zamjenu za vojnu podršku.<sup>10</sup> Pokazat će se, doduše, da je ova *amicitia* vrlo promjenljivog karaktera; saveznici bi izvještavali dokle god je postojao dobar odnos s Rimom, a s druge strane vojnom akcijom „u zaštitu saveznika“ Rim bi, uglavnom, težio ostvarenju vlastite koristi.

Nedostatak dobre i brze komunikacije između zapovjednika na terenu i senata još je jedna manjkavost u ranoj fazi rimske povijesti. Ova je mana zasigurno mogla utjecati na rimsku diplomaciju i donošenje odluka. Zbog nepostojanja određene službe koja bi bila zadužena za ostvarivanje brze komunikacije, odluke su obično *ad hoc* donosili zapovjednici na bojištu, a tek bi se kasnije poruka prenijela Senatu koji bi je odobrio.<sup>11</sup> Naravno, što je veća bila udaljenost, to bi teže bilo uspostaviti učinkovitu komunikaciju.

Što se tiče upotrebe špijuna i tajnih operacija u ovom najranijem periodu, nailazimo na nekoliko problema. Kasniji rimski pisci često imaju tendenciju veličanja časti i pravednosti svojih predaka pa zato navode lukavost i obmanjivanje kao strane i odbojne metode (Liv. XLII, 47. 4-9. Usp. Diod. XXX, 7.1; Plb. 13.3). Suprotno tome, naglašavali su *fidem Romana*, Rimsku odanost svojim saveznicima. Iako su saveznici zaista imali veliku ulogu u prikupljanju informacija koje bi preko diplomatskih izaslanika obično prenosili Senatu u zamjenu za Rimsku vojnu zaštitu, čini se nevjerojatnim da vojna sila poput Rima nije upotrebljavala smione taktike kako bi ostvarila vojnu i psihološku prednost nad neprijateljem, podigla moral svojih vojnika ili pak očuvala postojeće resurse i snagu.<sup>12</sup> Vjerojatnije je da je naglašavanje rimske časti i odanosti dio iste propagande koja je obmanu karakterizirala kao nešto strano i „ne-rimsko“. Pa tako nalazimo na primjer opsade Sore gdje jasno možemo prepoznati upotrebu upravo „ne-rimskih“ taktika poput iznenadnog napada tijekom noći, upotrebe dezertera i lukavosti općenito (Liv. IX, 24). Nadalje, povremene upotrebe špijuna, kao što je bio slučaj s rimskim patricijem po imenu *C. Mucius*, koji se na vlastiti prijedlog potajno ušuljao u etrurski kamp s namjerom da ubije Porsenu, koji je nastavio s opsadom grada i nakon Koklovog pothvata (Liv. II, 12). Slično tome, *Q. Fabius Maximus* šalje svog brata (*Fabius Caeso*) kao špijuna, zato što ovaj tečno govori etrurski, pa prerušen u etrurskog seljaka prikuplja informacije. U Samnitskim ratovima koristilo se raznim vrstama lukavih i spretnih taktičkih manevara koji su trebali demoralizirati neprijateljsku vojsku, a istovremeno i podići vlastiti moral (Liv. X, 14, 41; Frontin,

---

<sup>10</sup> Sheldon 2005, 32.

<sup>11</sup> Ibid., 30.

<sup>12</sup> Sheldon 2005, 22-23.

*Strategmata*, II, 4. 1-2). Ipak, Livije (vidi npr. Liv. I, 54, 54) korištenje varki i lukavosti protiv Rima proglašava nedostojnim i nečasnim, dok je s druge strane rimska upotreba istih sagledavana kao djelo razboritog i promišljenog pojedinca.

Naposljetku, važno je napomenuti kako proučavanje rimske obavještajne povijesti uključuje i širi spektar tema čije poznavanje pridonosi poznavanju promjena i problema vezanih uz razvoj obavještajnih sustava i službi. Predmet rimskog imperijalizma i pitanja je li plan za osvajanjem šireg teritorija postojao već u ovo rano doba, posebno je sporan.<sup>13</sup> F. Dvornik u svojoj knjizi *The Origins of Intelligence Services* razmatrajući odnos između rimskog imperijalizma i nepostojanja stalnih obavještajnih organizacija u ranom periodu nudi dva povezana rješenja. U prvom redu, opisuje rana rimska osvajanja kao niz obrambenih ratova koji su trebali očuvati teritorijalni integritet, dok se druge strane više uzda u ispravnost izvora (Livije, Polibije) te u nekoj mjeri slijedi onu poznatu karakterizaciju Rimljana kao potomka lacijskog seljaka koji već od rana pokazuje izraziti prijezir i nepovjerenje u sve što se čini umjetnim i neiskrenim.<sup>14</sup> Noviji autori napominju da je ratovanje primarni način na koji aristokracija stiče *dignitas* i *auctoritas* te slavu (*gloria*) koja ih prati te ujedno i jedini način za stjecanje prava na trijumf.<sup>15</sup> Također, valja se podsjetiti da su se najviši magistrati relativno često izmjenjivali, a želja da se stekne slava za vrijeme konzulata nije bila rijetka, naročito u kasnijem razdoblju kasne Republike. Zato nije morao postojati generalni plan za teritorijalna proširenja, no sam stav političke elite prema ratu presudan je čimbenik teritorijalnog širenja. Naposljetku podsjećamo da je potreba za dobrim informacijama, a time i obavještajnim sustavima ili pak službama, prisutna kod svih političkih sustava, neovisno o tome postoji li tendencija ka imperijalizmu ili ne, pošto sigurnost države ili carstva u velikom dijelu ovisi o njima.<sup>16</sup>

---

<sup>13</sup> W. V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, Oxford 1979; ubuduće Harris 1979; J. A. North, „The Development of Roman Imperialism“, *JRS* 70 (1980), str. 177-81. Usp: Sheldon 2005, 10, bilj. 10, 12.

<sup>14</sup> Dvornik 1974, 49-53.

<sup>15</sup> Harris 1979, 26.

<sup>16</sup> Sheldon 2005, 32-34.

## 2.2 Punski ratovi

Novo razdoblje u rimskoj povijesti započinje uspostavljanjem direktnog kontakta s grčkim gradovima na jugu Italije. Sukob s grčkim polisom Tarentom (*Tarentum*), osim što je bio prvi kontakt Rimljana s nekim helenističkim gradom, doveo je Rimljane u sukob s Pirom iz Epira, jednim od najvećih vojskovođa helenističkog perioda. Rim će preko Pira doći u kontakt s Kartažanima na Siciliji, s kojima je Pir također bio u sukobu. Od prvotnog, relativno prijateljskog odnosa, situacija će se promijeniti odmah nakon Pirova povlačenja iz Italije. Zbog sukoba oko Sicilije, ali i zbog rastuće Kartaške prevlasti nad morem i trgovinom na Mediteranu, 264. god. pr. Kr. izbija prvi od tri Punska rata.<sup>17</sup> Po završetku Prvog punskog rata, Rim se proširio na čitavu Italiju, a 241. god. pr. Kr. osnovana je provincija Sicilija, čemu je uslijedilo osvajanje Sardinije i Korzike 238. god. pr. Kr. Kartažani će ubrzo kompenzirati gubitak osnivajući nove kolonije u Hispaniji i to će dovesti do Drugog punskog rata. Iako su Rimljani na početku rata htjeli napasti i Hispaniju i Afriku, napadačka strategija ubrzo će se pretvoriti u obrambenu jer će ih uvelike iznenaditi Hanibalov napad na Italiju preko Alpa 218. god. pr. Kr. Bez obzira što Hanibal nije napao sâm Rim, rat će u Italiji trajati sve do 204. god. pr. Kr. i konačnog povlačenja Hanibalove vojske. S druge strane, Rim će opet profitirati s osvajanjem Kartaških posjeda u Hispaniji. Naposljetku, Rimu se rat svakako isplatio, no početkom Drugog punskog rata situacija nije izgledala povoljno za Rim, a mogućnost kartaške pobjede i prevlasti bila je puno izglednija u najvećoj mjeri zahvaljujući vojno-obavještajnoj sposobnosti Hanibala Barke. Osim teritorijalnog proširenja i raznih kulturnih noviteta, Rim će iz rata izaći i s mnogo bogatijim iskustvom na području obavještajnih tehnika, što na strateškom tako i na taktičkom planu.

Kartagu su osnovali Fenički kolonizatori iz grada Tira u Siriji. Feničke kolonije funkcionirale su sličnim principom kao i grčke kolonije, odnosno svaka kolonija nije strogo vezana uz svoju maticu, već funkcionira kao zaseban polis. Kartaga je zbog dobrog strateškog položaja mogla proširiti svoje trgovačke rute i područje utjecaja mnogo dalje na zapad no što to ranije bilo moguće u sklopu feničke kolonizacije. Kako su zapad Europe i sjeverna Afrika sve do osnivanja Kartage bili još u velikoj mjeri nekolonizirani što znači da su rudna bogatstva i druge pogodnosti koje dolaze putem trgovine s autohtonim

---

<sup>17</sup> Stambaugh 1988, 23-28; H. H. Scullard, *Carthage and Rome*, u: A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. VII, p. 2, Cambridge 1990, 486-572; J. F. Lazenby, *The First Punic War, A military history*, London 1996, 31-43.

stanovništvom bile još u velikoj mjeri neiskorištene pa će se razvoj Kartage odvijati prilično brzo. Zbog svog podrijetla dobro su poznavali obavještajne sustave Bliskog istoka, a kako je trgovina bila primarna djelatnost kojom su se bavili, spretno su ih primijenili na poboljšanje vanjske trgovine.<sup>18</sup>

Tako nam je poznata i česta upotreba signaliziranja vatrom prilikom trgovačkih odnosa s domorocima zapadne Afrike (Hdt. IV, 196). Vrlo pažljivo su čuvali svoj trgovački monopol, naročito informacije o postojanju bogatih rudnika kositra i srebra u sjevernoj Hispaniji. Uspostavivši emporije na Sardiniji, Korzici te u Hispaniji, kontrolirali su plovidbu između Sardinije i Gibraltara i zapljenjivali brodove koji su se upustili u plovidbu prema Hispaniji.<sup>19</sup> Preko Strabona saznajemo do koje mjere su nastojali očuvati informacije o navedenim hispanskim rudnicima pa tako doznajemo za kapetana jednog broda koji je namjerno nasukao svoj brod koji je zajedno s robom pretrpio uništenje kako bi sakrio informaciju od rimskog broda koji ga je slijedio. Kasnije mu je kartaški Senat refundirao i brod i sav teret što pokazuje da je i politička elita ozbiljno sudjelovala u zaštiti važnih informacija (Strab. III, 5.11). Polijen (VI, 16.2) piše o vrlo zanimljivom načinu komunikacije u logističke svrhe koji su Kartažani na Siciliji u sklopu Prvog punskog rata koristili da bi ostvarili kontakt sa senatom u Kartagi. Riječ je o dvama vodenim satima; jedan bi imali vojnici na Siciliji, a drugi - identičan, nalazio bi se u Kartagi. Oba su sata imala identične oznake i pripadajuće natpise poput: ratni brodovi, opskrbni brodovi, opsadne sprave, hrana, oružje, pješadija, konjica. U slučaju da bi vojska zatrebala nešto od navedenog zapalili bi vatru koju bi za vedrog dana Kartažani u Africi bez većih problema odmah spazili (zračna udaljenost je c. 160 km) te bi obje strane pustile vodu iz sata. Nakon što bi vidjeli i drugi vatretni signal, zaustavili bi vodu i očitali natpis gdje se razina vode zaustavila. Na taj bi način vojsci na Siciliji u što kraćem roku bile osigurane potrebne provizije.

U sklopu brzog prenošenja poruka i informacija vrlo je izgledno da je postojala služba koja je za to bila zadužena. S obzirom na to da se antički pisci (ovdje se poglavito radi o Liviju i Apijanuu) referiraju na punske ratove, treba uzeti u obzir da je takva služba postojala možda samo za vrijeme rata. Uzmimo za primjer Livijev navod (XXII, 19) o sukobu između Rimljana i Hazdrubala. Rimske brodove koji su plovili uz obalu Hispanije uočili su kartaški vojnici na mnogobrojnim stražarnicama uz obalu (*multas et locis altis positas turris Hispania habet...*) nakon čega je ubrzo oglašen alarm u kartaškom kampu. Sve to vrijeme Rimljani nisu

---

<sup>18</sup> Dvornik 1974, 54.

<sup>19</sup> Ibid., 54.

znali da su već ranije spaženi pa ih je uvelike iznenadio nagli napad kartaške konjice pri iskrcavanju. Zanimljivo je da iste stražarnice spominje i Plinije Stariji nekoliko stoljeća kasnije (*Naturalis Historia*, XXXV, 48). Informacije o postojanju brze kurirske službe također srećemo i prilikom rimskog iskrcavanja u Africi kod grada *Hippo Regius* potkraj rata, gdje Kartaški senat već idućeg dana saznaje za iskrcavanje, uz udaljenost od 250 km između Kartage i Hipa (Liv. XXIX, 3.8).<sup>20</sup> Spomenimo još da prilikom opsade Sagunta Hanibal presreće rimske diplomate, dezinformira ih, a istovremeno šalje svoje diplomate u Kartagu kako bi stigli prije onih rimskih te bi uvjerali kartaški senat u ispravnost Hanibalove odluke o opsadi Sagunta.

„Pošalje dakle naprijed pismo i vijesnike prvacima Barkine stranke, da priprave svoje pristaše, da ne bi protivna stranka mogla štogod po volji učiniti puku rimskomu“ (Liv. XXI, 9) (preveo F. Pažur, *Povijesti Rimske Tita Livija od sazdanja grada Rima*, Varaždin 1896.)

Čini se da se još i u odmaklim stoljećima Kartažane smatralo iskusnima u tajnom prenošenju poruka i dezinformiranja. Tako Marko Junijan Justin (2 - 4. st.) Hamilkaru pripisuje korištenje tajne korespondencije. Riječ je o drvenoj tablici na koju se ureže poruka, a tablica se potom prekrije voskom (XXI, 6.6).<sup>21</sup> Kako u ono vrijeme nije bilo tako neuobičajeno da pojedinac sa sobom ima takvu tablicu za pisanje, on nije izazivao nikakvu sumnju. Plutarh, nadalje, opisuje Hanibalov običaj slanja krivotvorenih pisma koja sadrže lažne informacije kako bi obmanio svoje političke i vojne protivnike (*Fabius Maximus*, XIX, 6), a primjer sličan tome je i Hanibalov pokušaj falsificiranja pisma pomoću konzulova prstena (Liv. XXVII, 28; Plut. *Marcellus* IX, 4).

---

<sup>20</sup> Dvornik 1974, 57.

<sup>21</sup> O upotrebi ove i sličnih vrsta tajnih korespondencija, vidi: R. M. Sheldon, „Tradecraft in ancient Greece“, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, vol. 2, 1988, 189-202; E. C. Reinke, „Classical Cryptography“, *The Classical Journal* 58, br. 3 (1962), 113-121.



## ***Hanibal i dobra upotreba obavještajnih sredstva***

Kao što smo prikazali, Kartažani su bili vrlo vješti u upotrebi raznih obavještajnih sredstava. Ostaje za vidjeti koliki su utjecaj takva obavještajna sredstva imala na tijek Drugog punskog rata te koliki utjecaj na ishod rata i bitaka ima dobar zapovjednik koji se njima služi. No ipak, glavno pitanje jest koliki je utjecaj na razvoj rimskih obavještajnih sustava i službi imao Drugi punski rat te, naravno, sâm Hanibal koji utjelovljuje vrhunac upotrebe raznih obavještajnih sredstva.

Nakon gubitka Sicilije, Sardinije i Korzike u Prvom punskom ratu, Kartaga će se okrenuti traženju novog teritorija koji bi nadomjestio ekonomski gubitak. Zato započinju kolonizaciju Hispanije koja će im pružiti novi izvor ljudstva za vojsku, novi izvor prihoda, a konačno i novu bazu u ratu protiv Rima. Ipak, povremeno će upotrebom agenata pokušati oslabiti rimsku vlast na netom izgubljenim provincijama kao što je bio slučaj s ustankom na Sardiniji 235. god. pr. Kr. (Cass. Dio, XII, 18, Zonaras 8.18). Godine 221. pr. Kr. Kartaški senat postavio je Hanibala za zapovjednika u Hispaniji, a od samog početka njegove su namjere usmjerene ka izazivanju rata s Rimom. U iduće dvije godine pokorit će dio Hispanije južno od rijeke Ebro koja je, prema dogovoru sklopljenim nakon Prvog punskog rata, služila kao granica rimskog i kartaškog utjecaja.<sup>22</sup> Opsada Sagunta 219. god. pr. Kr. obično se navodi kao uzrok Drugom punskom ratu. Hanibalova namjera bila je krenuti u pohod prema Italiji pa je zato morao osvojiti Sagunt prije daljnjeg prodora prema Galiji pošto bi neosvojen, grad mogao ometati komunikacijsku i opskrbnu rutu.<sup>23</sup> Rim će tražiti diplomatsko rješenje koje bi mirno razriješilo sukob, no u svom naumu ne uspijevaju, što je bilo spomenuto i ranije (Liv. XXI, 9).

U trenutku povratka rimskih diplomata iz Kartage, Hanibal kreće u pohod prema Italiji, već napredujući preko Galije. Zanimljivo je primjetiti njegovu informiranost o novonastalim okolnostima. Nakon opsade Sagunta, Hanibal saznaje (Liv. XXI, 21.1-2) za rimski plan dvostrukog napada; Publije Kornelije Scipion (*P. Cornelius Scipio*) trebao je predvoditi napad na Hispaniju južno od Ebra dok je drugi konzul predvodio napad na samu Kartagu. Ovaj Livijev navod vjerojatno je usko povezan s nešto kasnijim navodom gdje

---

<sup>22</sup> J. F. Lazenby, *Hannibal's War*, Oklahoma Press, 1998, 22-23; ubuduće Lazenby 1998; J. Rich, „The Origins of the Second Punic War“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 41, sup. 67 (1996), str. 1-37; J. Briscoe, *The Second Punic War*, u: A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII, Cambridge 1989, 44-47.

<sup>23</sup> A. E. Austin, „Saguntum and the Origins of the Second Punic War“, *Latomus* 26 (1967), 577-596.

spominje kartaškog špijuna koji je za konzulata Servilija Gemina (*Cn. Servilius Geminus*) i Gaja Flaminija (*C. Flaminius*) uhićen u Rimu, što odgovara 217. god. pr. Kr. (Liv. XXII, 33.1).<sup>24</sup> Također navodi da je špijun bio aktivan dvije godine što znači da je zasigurno utjecao na otkrivanje informacija o rimskom planu napada te na prosljeđivanje informacije Hanibalu. Hanibal je zasigurno znao da će napadom na Italiju natjerati obje vojske na povlačenje pa zato nastavlja s planom prelaska Galije i Alpi. Štoviše, Kartaški agenti već su pridobili Galska plemena na svoju stranu (Liv. XXI, 19, 20), a poduzete su i mjere koje će olakšati prijelaz preko Alpa<sup>25</sup> (App. *Hisp.* 3.13; Plb. III, 34.4-7; Liv. XXI, 23), tako da Hanibal ništa nije prepustio slučaju. Rimskim je diplomatima po povratku u Rim naloženo da stupe u kontakt s raznim hispanskim i galskim plemenima i da ih pridobiju na stranu Rima, no to se pokazalo uzaludnim jer su kartaški agenti već obavili taj posao. Prilično sramotan doček dobili su od Galskih plemena pa ovdje donosimo i Livijev opis (Liv. XXI, 20):

*„Kad su oni besjedom dižući slavu i hrabrost puka rimskoga i veličinu države, zaiskali, da Puncu, koji nosi rat u Italiju, ne dopusti prolaz kroz zemlju i gradove svoje, vele da je uz buku zaorio tolik smijeh, da su omladinu jedva mogli utišati poglavari i stariji ljudi: toli ludijem i bezsramnijem pričini im se zahtjev, da oni zaključe, da Gali ne propuste rata u Italiju, već oni sami na sebe da rat navrate te svoja polja mješte tudjijeh da izvrgnu pustošenju. (...) Iste od prilike riječi izrekle su se i ostalijem skupštinama galskijem; niti začuše poslanici ikoju prijaznu ili ma koju miroljubivu prije nego li stigoše u Masiliju.“*  
(preveo F. Pažur, *Povijesti Rimske Tita Livija od sazdanja grada Rima*, Varaždin 1896.)

Informacije o Hanibalovom planu prelaska Galije i Alpi Rimljani su dobili tek kad su stigli u Masaliju (*Massalia*). Grči kolonisti Masalije bili su rimski saveznici, a bili su i svjesni kakav bi negativan utjecaj kartaška pobjeda mogla nanijeti njihovoj trgovini pa su pokušali prikupiti što više informacija o Hanibalovim planovima. Kao što je to čest slučaj u republikanskom periodu, rimski saveznici često su bili jedini izvor informacija, pa su tako tek prilikom dolaska u Masaliju Rimljani (Publije Kornelije Scipion) saznali za kretanje Hanibalove vojske prema Galiji. No u tom trenutku Hanibal je već prešao rijeku Ronu (Plb. III, 43.6; Liv. XXI, 27.7-8), a rimske legije poslane u Afriku i Hispaniju već su bile na putu (App. *Hisp.* 3.14). Kornelije Scipion, tada u Masaliji, šalje izvidnicu te pronalazi Hanibalove

---

<sup>24</sup> T. R. S. Broughton, M. L. Patterson, *The magistrates of the Roman Republic*, New York 1951-52, 242-247.

<sup>25</sup> Za logističke probleme vezane uz prijelaz Alpi, vidi: P. Erdkamp, *Hunger and the Sword*, Amsterdam 1998, 156-165; ubuduće Erdkamp 1998.

trupe (Plb. III, 45-45; Liv. XXI, 32)<sup>26</sup>, međutim, Hanibal izbjegava sukob te nastavlja marš prema Alpama. Tek u tom trenutku Rimljani, konkretnije Kornelije Scipion, saznaju o Hanibalovu planu o prelasku Alpa. Upravo zato Scipion šalje dio svoje vojske sa svojim bratom kao zapovjednikom u Hispaniju, a on sam odlazi u Italiju kako bi upozorio Senat.

Uloga Masalije kao glavnog obavještajnog saveznika nastaviti će se tijekom duljeg perioda, npr. 154 god. pr. Kr. također će obavijestiti Senat o Ligurskom prodoru (Plb. XXXIII, 7.1-2). Takav primjer nalazimo i neposredno prije opsade Sagunta kada su građani obavijestili Rimljane o Hanibalovom planu opsade (Plb. III, 15.1-2).

Nakon ulaska u Italiju, Hanibal će nastaviti dominirati na strateškom i taktičkom planu. Često je vješto iskorištavao karakterne mane rimskih generala ili trenutne probleme s kojima su se rimski generali suočavali što, uostalom, i Polibije navodi kao odlike dobrog zapovjednika (Plb. III, 81.2). Saznavši od Galskih špijuna o nestrpljivosti konzula Longa (*Longus*) da se što ranije upusti u bitku, Hanibal ga je uspio namamiti u zasjedu kod rijeke Trebbia (Liv. XXI, 48-53; Plb. III, 70-74). Sličan scenarij ponovio se još iste godine kada je novoizabrani konzul *Gaius Flaminius* nasjeo na isti trik, pritom izgubivši više od 20 000 vojnika (Liv. XXII, 7.2, Plb. III, 84.7).<sup>27</sup> U ratu protiv vrhunskog zapovjednika poput Hanibala nepromišljene izviđačke tehnike mogu se također pokazati kobnima, kao što je 208. god. pr. Kr. bio slučaj s konzulima Markom Klaudijem Marcelom i Titom Kvinkcijem Krispinom (*M. Claudius Marcellus et T. Quinctius Crispinus*) koji su osobno izviđali brdo u neposrednoj blizini Hanibalova tabora. Pratilo ih je svega 200 konjanika. Kartaški izvidnici odmah su ih spazili, a ubrzo bivaju napadnuti od Numidijske konjičke vojne prethodnice. Već u prvom naletu ubijen je Marcel dok Krispin umire od rana nekoliko dana kasnije, a zbog gubitka obojice konzula propala je i planirana opsada Salapije (Plb. X, 32.1-6; usp. Liv. XXVII, 25-27, Plut. *Marc.* 29, App. *Hann.* 50).

Što se tiče konzula Marcela, definitivno vrijedi spomenuti da je bio poznat po potrebi da svari napravi osobno, umjesto da ih povjeri nekom drugom. Godine 222. pr. Kr., prvi puta izabran za konzula, u dvoboju ubija kralja Insubrijskih Gala te tako postaje treći, a ujedno i posljednji čovjek u cjelokupnoj rimskoj povijesti koji je dobio pravo na najveću vojnu čast

---

<sup>26</sup> Austin-Rankov 1995, 53.

<sup>27</sup> Lazenby 1998, 67; B. S. Strauss, J. Ober, *The Anatomy of Error: Ancient military disasters and their lessons for modern strategists*, New York 1990, 145-147; ubuduće Strauss-Ober 1990.

zvanu *spolia opima* koju bi se steklo isključivo kada bi u pojedinačnom dvoboju rimski zapovjednik ubio glavnog vojnog neprijateljskog zapovjednika.<sup>28</sup>

Spomenimo ovdje i osvajanje Tarenta 212 god. pr. Kr. kao primjer tajne operacije koja je iziskivala vješto osmišljen plan zauzimanja grada. Plan je uključivao tajne pregovore sa simpatizerima iz Tarenta nakon čega je dogovoren plan za napad i uloga svakog pojedinog sudionika. Nakon toga, Hanibal je noću doveo vojsku pred zidine istovremeno šaljući i manji odred numidijske konjice koja je trebala spriječiti svakog tko bi vidio što se zbiva da prenese vijest u Tarent. Oko ponoći urotnici iz Tarenta i Hanibal signaliziranjem vatrom međusobno si javljaju da su spremni te su ubrzo potom otvorena gradska vrata, a rimski garnizon namamljen na ulicu. Do jutra je grad bio u kartaškim rukama (Plb. VIII, 24-33).

Hanibal duguje svoj uspjeh tokom čitavog rata ne samo svojem vojnom talentu, nego i spretnoj upotrebi političkih i vojnih obavještajnih informacija. Pomoću navedenoga mogao je pregovarati sa simpatizerima i potencijalnim urotnicima iz cijele Italije, brzo saznati za neprijateljske planove te se vrlo brzo i neprimjetno kretati s vojskom bez znanja Rimljana (npr. u slučaju konzula Flaminija – Liv. XXII, 7.2, Plb. III, 84.7); zato nije na odmet nadodati da je, prema riječima F. Dvornika, njegov pohod na Italiju i borba u samoj Italiji jedno od najvećih vojno-obavještajno-strateških postignuća klasičnog razdoblja.<sup>29</sup> Isto tako, ni jedan antički vojskovođa nije toliko spretno kombinirao taktičke manevre, obavještajni sustav i element iznenađenja (npr. njegove česte zasjede i brzo kretanje vojske) kao Hanibal.<sup>30</sup> Vrhunac Hanibalovog taktičkog umijeća zasigurno je bitka kod Kane 216. god. pr. Kr. S dvostruko manjom vojskom, koristeći proslavljeni „obuhvatni pokret“ (eng. *double-envelopment tactic*) u nešto više od pet sati borbe poginulo je 50 000 Rimljana.<sup>31</sup> Pobjeda je bila naročito značajna pošto je većina italskih saveznika prebjegla na kartašku stranu, uključujući i prethodno spomenuti Tarent.<sup>32</sup> Međutim, Hanibal nije pokušao osvojiti Rim zbog manjka ljudstva, opsadnih sprava i opskrbe koje su potrebne za opsadu grada veličine Rima. Nakon bitke kod Kane Hanibal polako počinje gubiti rat i to ponajviše zbog neslaganja Hanibala i kartaškog senata. Naime, dok je Hanibal zahtijevao da se sve rezerve prebace u Italiju, senat je te jedinice radije poslao u Hispaniju i Sardiniju dok je Hanibalu poslano svega

---

<sup>28</sup> Austin-Rankov 1995, 64 i bilješke na istoj strani; Lazenby 1998, 178.

<sup>29</sup> Dvornik 1974, 63.

<sup>30</sup> Lazenby 1998, 257.

<sup>31</sup> Za informacije o broju stradalih vidi: Plb. III, 117.4, Liv. XXII, 49, 59.5, XXV, 6.13, LX, 14, App. *Hann.* 4.25, Plut. *Fab.* 16; Lazenby 1998, 84-85; Strauss-Ober 1990, 147.

<sup>32</sup> Lazenby 1998, 89; Strauss-Ober 1990, 149-154.

par tisuća ljudi. Isto vrijedi i za slanje opskrbe, naročito hrane i opsadnih sprava koje također nije dobio, niti ih je imao u dovoljno.<sup>33</sup>

### ***Rimski uspjesi na obavještajnom polju***

Kao što je vidljivo iz priloženog, Hanibal je tijekom cijelog rata imao nadmoć nad Rimljanima po pitanju obavještajnih sredstava koje je uspješno koristio za ostvarivanje pobjede u mnogim bitkama, ali i za ostvarivanje strateških ciljeva (npr. stvarajući razdor između Rima i rimskih saveznika u Italiji). S druge strane, preostaje vidjeti u kolikoj su mjeri Rimljani, poučeni Hanibalovim uspjesima, napredovali na području obavještajnih sustava i službi.

U prvom planu spomenut ćemo pojedinačne uspjehe koji su više produkt sreće nego li razvijenog obavještajnog sustava, no zaslužuje ih se spomenuti zbog važnog doprinosa tijekom rata. Iz Livijevih navoda (XXVII, 39, 43) saznajemo da je Hanibal održavao stalni kontakt sa svojim bratom Hasdrubalom koji je bio stacioniran u Hispaniji. Nakon što je Hanibal Hasdrubalu uputio poziv za pomoć, Hasdrubal s vojskom prelazi Alpe te potom šalje šestoricu glasnika noseći poruku Hanibalu da navijeste Hasdrubalov ulazak u Italiju. No kako nisu poznavali ceste, u južnoj su Italiji, skrenuli na pogrešnu cestu koja je vodila prema Tarentu, tada pod rimskom vlašću, gdje su ih zarobili rimski vojnici koji su tumarali krajem u potrazi za hranom. Zbog ove sretne okolnosti i zaplijenjenog pisma, Rimljani su uspjeli odsjeći Hasdrubalovu vojsku prije nego se ona spojila s Hanibalovim snagama i porazili je što je definitivno promijenilo tijek rata u Italiji.<sup>34</sup> Sličan događaj gdje je sreća također bila veliki faktor, a uostalom pokazuje i rimsku nespretnost, zbilo se nakon Hanibalovih početnih uspjeha u Italiji nakon čega se makedonski kralj Filip V. odlučuje pridružiti proturimskom savezništvu s Kartagom pa zato šalje Hanibalu svoju ambasadu (Liv. XXIII, 33, 34; Plb. VII, 9; App. *Mac.* 1, Zonoras 9.4). Nakon što su uspješno pristali u Italiji, na putu prema Hanibalovom logoru presreli su ih rimski vojnici te ih predali pretoru Valeriju Levinu (*Valerius Laevinus*). Oni su se spretno izvukli rekavši kako su na poslanstvu prema Rimu te

---

<sup>33</sup> Erdkamp 1998, 171-178; B. D. Hoyos, „Hannibal: What Kind of Genius?“, *Greece & Rome* 30, no. 2 (1983), 171-180. Za razne probleme s kojima se populacija suočavala za vrijeme rata i nakon 2. pun. rata (bolesti, glad itd.) vidi: Erdkamp 1998, 270-296.

<sup>34</sup> Lazenby 1998, 183 smatra da je pismo sadržavalo dezinformacije te da su prave informacije otkrili glasnici zbog straha od mučenja koje bi im bilo „priređeno“.

Senatu nose Filipovu ponudu savezništva protiv Kartage. To je pak izazvalo veliko oduševljenje pretora koji im čak daje i hranu i piće za put i sigurnosti radi, pokazuje im pozicije rimskog i kartaškog logora. Ta informacija dodatno je pomogla Hanibalu kad su makedonski diplomati stigli do njegovog logora. Nakon dogovora Hanibal ih šalje natrag sa svojim prijedlogom i dvojicom svojih ljudi. Grupa diplomata i Kartažana stigla je natrag do obale i zaplovila prema Makedoniji. Ovdje ih je, ipak, sreća napustila jer ih je na moru presrela rimska eskadrila, a zbog dvojice Kartažana na brodu cijeli je plan propao. Rimsku lakovjernost i nedostatak znanja o dezinformiranju, kao sastavnom dijelu obavještajnog dijela rata, teško je zanemariti.

S vremenom dolazimo i do primjera gdje su Rimljani poučeni iskustvom djelovali protiv Hanibalovih trikova. 208 god. pr. Kr. nakon spomenute pogibelji konzula Marcela, Hanibal uzima njegov prsten (pečat) – koji bi se koristili prilikom zapečaćivanja pisma kao dokaza autentičnosti. Livije izvještava (XXVII, 28; usp. Plut. *Marc.* 9.4) da je drugi konzul Krispin znao za Hanibalov običaj krivotvorenja pisama te je poslao glas u obližnje gradove da je konzul Marcel poginuo u bitci te da ne vjeruju pismima s njegovim pečatom koji mu je otet nakon smrti. Ovo upozorenje se isplatilo pošto je Hanibal prema Salapiji uskoro poslao rimske dezertere koji su naoko djelovali kao konzulovi glasnici s pismom u kojem traži građane da se sprema za dolazak konzula. Dezerteri su ubijeni odmah nakon što su ušli u grad. Osim toga, nalazimo i primjer gdje je po prvi put posvjedočena upotreba signaliziranja prilikom taktičkih manevara.<sup>35</sup> Radi se o bitci za Arpi u Apuliji gdje su 213 god. pr. Kr. korištene trube za signaliziranje etapa napada (Liv. XXIV, 46.3).

Za pobjedu u Drugom punskom ratu Rim je trebao zapovjednika koji neće prezati pred upotrebom istih sredstva koja smo vidjeli kod Hanibala. Senat ga je našao u Scipionu Afričkom Starijem (*Publius Cornelius Scipio Africanus Maior*) koji će biti voljan iskoristiti Hanibalov *modus operandi* u korist Rima. Važan faktor koji je utjecao na rimsku nemogućnost da se nose s obavještajnim izazovima pred njih postavljene od Hanibala je godišnja izmjena visokih magistrata, ovdje poglavito konzula kao vojnih zapovjednika. Iz priloženog vidimo da Rimljani dosad nisu imali zapovjednika koji bi za svega godinu dana prepoznao vrijednost obavještajnih sredstva te stekao dovoljno iskustva da ih primjeni, naročito ako mu je prethodno vojno iskustvo bilo minimalno. Hanibal ovdje predstavlja veliku suprotnost pošto nije bio glavni vojni zapovjednik godinu dana, već šesnaest godina

---

<sup>35</sup> Dvornik 1974, 64.

koliko je trajao Drugi punski rat. Iznimka je Scipion Afrički koji će uz kombinaciju obavještajnih sredstva te snažnog kontranapada, vrlo brzo ostvario pozitivne rezultate. Njegov iznenadan i smion napad na Kartagenu (*Carthago Nova*) zasigurno kvalificira kao takav te je ujedno označio i prijelaz s obrambene strategije u napadačku. Polibije je Scipionov napad na Kartagenu, ali i planiranje napada, vrlo podrobno opisao (Plb. X, 6-15).<sup>36</sup> To planiranje je uključivalo procjenu trenutnih diplomatskih odnosa Hispanskih plemena s Rimom i Kartagom, raspored Kartaških trupa u Hispaniji i unutrašnje razmirice koje su u tom trenutku bile prisutne između kartaških generala. Nadalje, vrlo važno, i presudno, bilo je saznati što više o strateškom značaju Kartagene. Grad je bio sjedište administracije u Hispaniji, komunikacijsko (cestovno) središte, a u tom trenutku imao je svega 1000 ljudi u garnizonu. Planiranje je uključivalo i procjenu geografskih faktora koji bi olakšali ili otežali osvajanje. Kartagena je bila smještena uz obalu te uz dvije lagune koje su bile lako prolazne tijekom večernje oseke. Scipionove pomorske postrojbe su ujedno kontrolirale more oko Kartagene što je također bilo bitno radi sprječavanja mogućih Kartaških pokušaja slanja provizija u grad pod opsadom. Bitan razlog zbog kojeg je Scipion odlučio napasti Kartagenu je taj da su sve tri kartaške vojske, tada prisutne u Hispaniji, bile više od deset dana marša udaljene od grada. Plan izvorno nije bio napad na Kartagenu već poraziti kartaške vojske. Međutim, zbog svih informacija koje je pribavio bilo je povoljnije zauzeti grad nego dočekati kartašku vojsku/e na otvorenom (Plb. X, 8). Iduće godine, 208. god. pr. Kr., razbio je Hazdrubalovu vojsku, a 206. god. pr. Kr. i preostale dvije vojske. Zanimljivo je Scipionovo oponašanje Hanibalove taktike kod Kane (Plb. XI, 23-24). Osim na taktičkom planu, osvajanje Kartagene svjedoči ponajviše o važnosti koju je Scipion pridavao prikupljanju raznih obavještajnih informacija, na temelju kojih je moguće ispravno djelovati. No, strateške informacije potrebno je konstantno prikupljati pa čak i u vrijeme mira. Dobri generali to su znali pa tako primjerice Cezar prilikom drugog pohoda na Britaniju naređuje T. Labijenu (*Titus Labienus*) da ostane i nadzire situaciju u Galiji (Caes. *Gal.* V, 8).

Godine 204. pr. Kr. Scipion je poveo vojsku u Afriku te time konačno prisilio Hanibala da napusti Italiju radi obrane Kartage. Scipion se dokazao i u uspješnoj upotrebi špijuna. Prilikom opsade Utike (*Utica*) Scipion šalje poslanike k Numidijskom kralju Sifaku (*Syphax*) radi mirovnih pregovora, a s njima šalje i centurione prerusene u robove što je izuzetno važno jer pokazuje da su centurioni bili aktivni sudionici špijunskih misija. Za vrijeme pregovora, „robovi“ su izviđali logor – ulaze, izlaze, smještaj trupa, smještaj

---

<sup>36</sup> Austin-Rankov 1995, 15.

stražarnica i stražara – te pokušali ocijeniti je li bolje logor napasti danju ili noću. Svakim novim poslanstvom centurioni bi se mijenjali tako da ih se što više može upoznati s terenom. Naposljetku, podmetnut je požar u neprijateljskim logorima (kartaškom i numidijskom) te su neprijateljski vojnici ubijeni, a oba logora uništena, sve zahvaljujući dobrom planu napada koji je uključivao prikupljanje što većeg broja informacija na temelju kojih je napad uopće mogao biti isplaniran.<sup>37</sup> U bitci kod Zame 202. god. pr. Kr. Scipion je porazio Hanibala imitirajući njegovu *double-envelopment* taktiku te razbio kartašku vojsku, time obilježavajući posljednji sukob u šesnaestogodišnjem ratu.

Publije Kornelije Scipion Afrički Mlađi Numancijski (*Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus*) koji je odigrao odlučujuću ulogu u Trećem punskom ratu te ujedno zapečatio sudbinu Kartage, također je napravio napredak na vojno-obavještajnom polju. Razumno je za pretpostaviti da je osim lekcija koje je Rimljanina na obavještajnom polju ostavio Hanibal, Scipion Mlađi napredovao na obavještajnom području i zbog pomoći i iskustva grčkog povjesničara i vojskovođe Polibija. „Zbog simpatija za Makedonce, Ahajci su morali 167. pr. Kr. poslati u Rim 1000 talaca, među kojima i Polibija. Ondje je Polibije ušao u kulturni i književni život. God. 149. pr. Kr., kao odgojitelj i prijatelj Publija Kornelija Scipiona ml., otišao je u rat protiv Kartažana i bio očevidac razorenja Kartage (146. pr. Kr.)“.<sup>38</sup> Scipionovo najveće postignuće kojem duguje nadimak *Numantinus* bila je opsada Numancije (*Numantia*) koju je Polibije kasnije opisao. Djelo (fragment) je nažalost izgubljeno, no srećom, Apijan je prepisao Polibijev opis pa nam je opsada Numancije ipak dijelom poznata. Iz Apijanovog opisa (*App. Hisp. XV, 90-93*) saznajemo kako je Scipion Mlađi vješto usavršio vojni obavještajni sustav koristeći glasnike, signaliziranje vatrom noću, a danju signaliziranje crvenim zastavama koje su zamijenile dimne signale. Zbog dobre su komunikacije svi pokušaji Hispanaca da se probiju kroz rimsku liniju opsade bili zaustavljeni. Veliku pomoć u osmišljavanju načina brzih signaliziranja imao je i sâm Polibije.

Sustav signaliziranja i brze komunikacije Rimljani ipak neće primijeniti van vojnih svrha. To dodatno začuđuje pošto su se u 2. st. pr. Kr. u Makedoniji i osobno uvjerali u visoku učinkovitost sustava brzih glasnika iako su, prema Livijevim riječima, i sami bili izuzetno zadivljeni tom pojavom (*Liv. XXXVII, 7*). Radi se o udaljenosti od 200 km koju je Tiberije

---

<sup>37</sup> Sheldon 2005, 57-58.

<sup>38</sup> <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49119> (07.05.2015)



Sempronije Grakho (*Tiberius Sempronius Gracchus*), koristeći postojeći makedonski sustav koji je održavao kralj Filip V., prevalio u vrlo kratkom roku.<sup>39</sup>

Za rimski napredak na obavještajnom području u ovom periodu zaslužni su pojedinci, no institucionalizirane službe ili sustavi još nisu prisutni. Spomenimo još i Katona Starijeg (*Cato Maior*). Nakon bitke kod Termopila, početkom 3. st. pr. Kr., i pobjede nad Antiohom III. konzul rimskom senatu šalje mladog Katona s vijestima o pobjedi. Livije (XXXVI, 21; usp. Plut. *Cat. Ma.* 14) opisuje njegov put iz čega ujedno vidimo i na koji se način u to vrijeme moglo putovati iz Grčke u Italiju; ukratko, put se sastojao od polaska iz Korintskog zaljeva te dolaska u Otrant preko Ahaje i Etolije pa zatim Arkanije i Korkire (Krf). Katon je stigao u Rim nakon pet dana prije Lucija Kornelija Scipiona kojeg je konzul poslao nekoliko dana prije Katona. Međutim, ovaj i ovome slični pothvati nisu mogli nadjačati ravnodušnost Senata i potaknuti senatore da ustroje takvu službu na sistematičniji način. U tom periodu rimski službenici i glasnici putuju tako da sami skrbe o zamjeni konja i nabavi potrepština.<sup>40</sup> To je bilo moguće jedino u gradovima, što je ujedno i usporavalo cijeli proces. Također se čini da su taj sustav ponekad iskorištavali visoki magistrati u osobne svrhe.<sup>41</sup> Situaciju je dodatno otežavala tzv. *legatio libera* – privilegija koju je Senat mogao odobriti magistratima kako bi putovali o trošku gradova ili saveznika bilo za državne ili osobne potrebe, a to će ujedno postati osnova razvoja prenošenja službenih poruka u carskom periodu.<sup>42</sup> Dakle, još uvijek nema stalne službe koju bi financirala država kao na Bliskom istoku. Također, sustav stanica (punktova) na cestama, gdje bi se izmijenili kuriri i konji, još uvijek nije poznat na teritoriju Republike. Dokle god će to biti slučaj, nalazit ćemo događaje poput onog koji se zbilo nakon pobjede u bitci kod Pidne u Makedoniji. Livije izvještava (XLIV, 45) da je službenom glasniku trebalo tri tjedna da stigne u Rim, dok je neslužbena objava stigla u Rim za dvanaest dana. Štoviše, vijest je prije stigla u Afriku nego u Rim, pošto znamo da je Numidijski kralj Masinisa (*Masinissa*) Senatu poslao svog sina s čestitkama o pobjedi, a ovaj je stigao iz Afrike u Rim nekoliko dana nakon što je neslužbena obavijest došla do Rima.

Rim je iz rata naposljetku izašao bogatiji obavještajnim iskustvom. Prvo, izviđanje terena podiglo se na višu razinu. S taktičke strane, izviđanje terena je bitno zbog sprečavanja mogućih zasjeda ili pak radi stvaranja istih. Sve do Scipiona pomak u tom djelu obavještajnih

---

<sup>39</sup> Dvornik 1974, 68 navodi kako se taj put može prijeći u toku tri dana ako se koristio makedonski sustav.

<sup>40</sup> Ibid, 69.

<sup>41</sup> Ibid, 69-70.

<sup>42</sup> Dvornik 1974, 69-70. Sheldon 2005, 79. Usp i: Liv. XLII, 1, XXXII, 27.

tehnika bio je minimalan.<sup>43</sup> Dvije Hanibalove spomenute zasjede – konzul *Longus* kod rijeke Trebbia (Liv. XXI, 48-53; Plb. III, 70-74) i konzul *Gaius Flaminius* (Liv. XXII, 7.2, Plb. III, 84.7) – pokazuju čak i kritičan manjak izviđanja. Na vojnom polju, nadalje, Scipion Mlađi usavršio je sustav signaliziranja iako sličan sustav Senat nije pokušao implementirati u civilnu funkciju premda je postojeći sustav bio manjkav (sporost, način financiranja, zloupotreba). Također, sa Scipionom Starijim po prvi put se javlja temeljito planiranje akcije uz upotrebu špijuna (opsada Utike) te analiziranje većeg broja obavještajnih informacija i ispravno djelovanje na temelju istih (opsada Kartagene). Premda su na vojnom planu pomaci vidljivi, na strateškom i diplomatskom planu još uvijek ne svjedočimo većim promjenama. Nešto veće promjene na tom planu pratit ćemo u kasnoj republici.

---

<sup>43</sup> Austin-Rankov 1995, 10.

## 2.3 Kasna republika

Za period kasne republike postoji veći broj podataka, ponajprije iz pisanih izvora, na temelju kojih se može dati šira slika načinima i procesu prikupljanja obavještajnih informacija. U svrhu što preglednijeg prikaza, ovdje ćemo se poslužiti podjelom obavještajnih informacija na strateške informacije i taktičke informacije koju predlažu N. J. E. Austin i N. B. Rankov.<sup>44</sup> Strateškim informacijama smatramo one koje se prikupljaju prije eskalacije sukoba te u vrijeme mira pa su stoga važne za stvaranje dugoročnih planova o političkom, diplomatskom i vojnom djelovanju. S druge strane, taktičke informacije prikupljaju se nakon ili neposredno prije početka vojnog sukoba dviju strana pa su stoga važne su za stvaranje kratkoročnih vojnih planova i odluka koje imaju direktan utjecaj na tijek sukoba, a posljedice kojih su vidljive u kratkom vremenskom odmaku. Ipak treba naglasiti da je ovakva podjela proizvoljna što znači da se u praksi ove dvije vrste obavještajnih informacija često preklapaju, a ovdje je koristimo radi preglednijeg prikaza načina i procesa prikupljanja obavještajnih informacija.

### *Strateške informacije i službe koje ih prikupljaju*

Ovo poglavlje bit će posvećeno načinima prikupljanja strateških informacija. Povremeno ćemo navoditi i primjere iz carskog perioda no uglavnom zato da bismo opisali neku općenitu pojavu (npr. značaj tržnice u prikupljanje informacija) za koju možda ne postoje raniji navodi. Prikupljanje strateških informacija korisno je u vojne svrhe, ali uključuje i prikupljanje informacija o civilnim strukturama u neprijateljskoj državi. Ono što smatramo strateškim informacijama je sljedeće; informacije koje mogu utjecati na cjelokupni vojni pohod ili barem širu regiju, a koristi ih zapovjednik na bojištu. Na graničnim područjima prikupljaju se informacije koje pak mogu utjecati na stvaranje dugoročnih planova obrane kao i na upravljanje resursima i ljudstvom koje će sukladno biti raspoređeno po granici. Strateške informacije ne uključuju samo informacije o neprijateljskoj vojsci

---

<sup>44</sup> Austin-Rankov, 6-11.

(kretanje vojske, iskustvo vojnika, brojčano stanje itd.), već i informacije o trenutnom stanju društvenih, ekonomskih i političkih struktura u neprijateljskoj državi.<sup>45</sup>

Čini se da su Rimljani bili vrlo sigurni u snagu i učinkovitost svoje vojske pošto rijetko poduzimaju ikakve preventivne mjere, čak kad bi i primili podatke o mogućim napadima ili drugim aktivnostima koje bi ugrozile rimsku državu. Situacija se promijenila krajem 2. st. kada moć rimske vojske počinje slabjeti uslijed sve češćih i snažnijih barbarskih provala. Zato će se na strateške podatke početi više oslanjati od kraja 2. st.<sup>46</sup>

U vrijeme kasne Republike, ono što možemo navesti kao klasičan primjer prikupljanja strateških informacija je Cezarov pohod na Britaniju (Caes. *Gal.* IV, 20.2-4; Suet. *Jul.* 58.1; Veg. *Mil.* III, 6). Prikupljanje informacija o navikama i rutini neprijatelja je također važno (Veg. *Mil.* III, 6-7, IV, 27). Iako ovo ima veću korist u taktičkom pogledu, Cezar primjerice rutinu tumači više u strateškom smislu. Na primjer, neke određene navike Gala smatra faktorom na temelju kojeg je moguće predvidjeti njihovu reakciju na pojedine događaje, a moguće ih je i upotrijebiti u korist Rima (Caes. *Gal.* III, 19.6, IV 5.1-3, VI, 11.2-5; VII 42.2; usp. Caes. *Civ.* III, 59.3, III, 79.6). Slično vrijedi i za Germane (Caes. *Gal.* VI, 21-22). Ovo spominje i Polibije naglašavajući psihološke mane koje kod protivnika treba iskoristiti (Plb. III, 81). Kao izvrstan vojskovođa Cezar je prepoznao važnost prikupljanja strateških informacija što mu je u konačnici uvelike pomoglo da ostvari svoj opći plan galske kampanje koji u kraćim crtama objašnjava Divitijaku (*Divitiacus*) (Caes. *Gal.* II, 5). Pošto je od samog početka Galskih ratova Cezar bio brojčano slabiji, plan je bio spriječiti Gale da sakupe sve raspoložive snage tako što će identificirati i potom napasti slabe točke koje su postojale u Galskoj koaliciji. Primjerice 57. god. pr. Kr. kada su Belgi okupili masivnu vojsku (od 300 000 vojnika ako je za vjerovati Cezaru, naspram njegovih 40 000 vojnika), Cezar je poslao pleme Edua (*Aedui*) u zemlju Belovačana (*Bellovaci*) kako bi podijelio neprijateljske snage na dva dijela te ugrozio opskrbne linije. Podjela neprijateljskih snaga je dovela do raspada koalicije.

Postoji više načina na koje je moguće prikupljati strateške podatke.<sup>47</sup>

---

<sup>45</sup> Austin-Rankov 1995, 12.

<sup>46</sup> Ibid, 13.

<sup>47</sup> Prema: Austin-Rankov 1995, 16-38.

## Diplomatska izaslanstva

U svim razdobljima Rimske države, diplomacija je bila glavno sredstvo prikupljanja informacija. Visoki magistrati, provincijski upravitelji ili drugi visoki dužnosnici služili su kao veleposlanici, tj. izaslanici i obavljali su ono što danas podrazumijevamo pod terminom „vanjski poslovi“. Kad se htjelo raspraviti o raznim političkim pitanjima i drugim temama koje su mogle utjecati na međunarodne odnose, razne države slale bi svoja poslanstva Rimu, a Rim bi zauzvrat slao svoje. Osim što su bili temeljni sudionici raznih pregovora, izaslanici su često mogli biti slani i radi razmjene informacija s drugom stranom, što bi se odvijalo po *quid pro quo* principu.<sup>48</sup> Izaslanici su, dakle, imali veliku mogućnost prikupljanja informacija, ali to posebno vrijedi i za osobe ili grupe ljudi koji su pratili izaslanike. Toga je zasigurno bio svjestan autor bizantskog vojnog priručnika *De re strategica*<sup>49</sup> iz 6. st. pošto preporuča da se čitava grupa posebno prati kako bi ih se spriječilo da saznaju važne informacije (Anonymous, *De re strategica*, 43; usp. Liv. XXX, 4.1-3; Prokopije *De bellis* VIII, 15.20). Jedan takav primjer gdje je upravo prateća grupa prikupila bitne informacije već smo pokazali kad je bila riječ o Scipionu Afričkom.

Takvi odnosi otvaraju i mogućnost špijunaže pa nije rijedak slučaj da je diplomatska misija bila špijunske naravi (npr. App. Syr. I, 2, II, 9). Često nalazimo i primjere kada bi se diplomatsko predstavništvo sastojalo od romaniziranih barbara. Godine 58. pr. Kr. Cezar je započeo pregovore s Ariovistom, vođom Helveta, o ulasku Helveta na Galski prostor, a kao poslanike šalje Rimljana Marka Mecija koji je bio u dobrim odnosima s Ariovistom i romaniziranog Gala Valerija Procila. No, došavši kod Ariovista, ovaj ih optužuje za špijuniranje i daje ih baciti u okove (Caes. Gal. I, 47). Tijekom svih razdoblja Rimske države, primjeri takvog ophođenja prema izaslanicima ne manjkaju, a njihovo pogubljenje također nije bila iznimka. U kasnijim stoljećima, korištenje romaniziranih barbara kao poslanika moglo je imati nepoželjne posljedice uslijed sve veće barbarizacije rimske vojske pa zato bizantski priručnik savjetuje protiv toga (42.8).

Diplomatske misije često imaju veliki strateški značaj. Tijekom Galskog rata u sklopu prikupljanja informacija od strateške važnosti, Cezar se uvelike oslanja na političku elitu savezničkih plemena. Tijekom 57. god. pr. Kr Cezar je dobio informacije o mogućem napadu

---

<sup>48</sup> Austin-Rankov 1995, 17.

<sup>49</sup> G. T. Dennis, *Three Byzantine military treatises*, Washington D. C. 1985, 125.

Belga, nakon čega je „*Senoncima i ostalim Galima koji su bili susjedi Belga zapovijedio da uznastoje doznati što se događa u zemlji Belga, pa da ga onda obavijesti. Svi su isto javili da Belgi skupljaju vojsku na jednom mjestu*“ (Caes. *Gal.* II, 2) (preveo T. Smerdel, *Moji ratovi / Gaj Julije Cezar*, Zagreb 2010.) U Galskim ratovima doznajemo za velik broj slučajeva kada bi i saveznička plemena pružala prilično točne i pouzdane informacije. Kako bi provjerio točnost informacija, Cezar je često zadužio više plemena u proces prikupljanja, tako da ih može međusobno usporediti i potvrditi njihovu ispravnost. U nastavku događaja iz 57. god. pr. Kr. pleme Rimljana nastavilo je Cezara izvještavati o Belgijskom napretku. Pritom su dostaviti izrazito bitne informacije o povijesti Belga i relevantnim nacionalnim karakteristikama te njihovom borbenom potencijalu i točnom broju ljudstva. Na temelju tih informacije Cezar je mogao proučiti i iskoristiti neslaganja koja su bila prisutna među Belgima, a isto tako shvatio je da treba izbjegavati direktan sukob zbog brojčane nadmoći Belga (Caes. *Gal.* II, 4-5).

### Trgovina

Tržnice su, osim primarne uloge razmjene robe i proizvoda, mogle poslužiti i kao mjesta za prikupljanje novih informacija. Pošto su osim primarnog aspekta tržnice imale i socijalnu ulogu pružajući mogućnost ljudima za razgovor i druženje, to podrazumijeva razmjenu informacija ili glasina. Spomenuti bizantski vojni priručnik (vidi str. 29 i bilj. 49) stavlja veliki naglasak na tržnice i trgovinu kao sredstva za prikriveno skupljanje informacija (42.7). Nije nevažno da su tržnice uz granice carstva okupljale ljude i trgovce koji su živjeli izvan limesa. Iako su trgovci i tržnice dobar izvor informacija o mjestima i događajima izvan granica – npr. Agrikola saznaje za Irsku preko trgovaca (Tac. *Ag.* 24. 2) – te informacije često su nejasne, neprecizne i nepotpune kad je riječ o detaljima koji bi se mogli upotrijebiti u vojne svrhe.<sup>50</sup>

Nakon Rimskih osvajanja istočnog Mediterana, u 2. st. pr. Kr osim vojne prisutnosti, veliku prisutnost bilježe i *publicani* koji su bili zaduženi za ubiranje najma od državne zemlje, nadziranje eksploatacije rudnika te skupljanje poreza u lukama.<sup>51</sup> Veliku prisutnost bilježe i za *negotatores*. Oni su uglavnom potjecali iz viteškog staleža, a bavili su se

---

<sup>50</sup> Austin-Rankov 1995, 26-27.

<sup>51</sup> E. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, London 1984, 299-308; ubuduće Gruen 1984.

bankarskim poslovima i trgovinom raznovrsne robe u većim količinama (ono što bismo danas nazvali posrednicima ili preprodavačima), te *mercatores* koji su bili uglavnom plebejci ili oslobođenici, a bavili su se maloprodajom. Imajući u vidu element rimskog društvenog odnosa poznatog pod imenom patron-klijent odnos, ne treba umanjiti ulogu koju su gore spomenuti mogli imati u prenošenju informacija senatorima o političko-ekonomskom stanju područja gdje su djelovali.<sup>52</sup> Izvan obavještajne aktivnosti, ovdje podsjećamo i na utjecaj koji su *negotiatores* mogli imati na Senat. Usprkos čestim lošim međusobnim odnosima,<sup>53</sup> mogli su lobirati Senat, da se izrazimo modernom terminologijom, što je ponekad znalo rezultirati i vojnim akcijama (Ciceron, *In Verrem* 5.149; *De Imperio Cn. Pompei* 11), iako to zasigurno ne bi bio jedini razlog vojne intervencije.<sup>54</sup> Na primjer, kao što je bio slučaj s Ilirskim gusarima gdje postoji cijeli niz mogućih razloga za rimsku vojnu intervenciju – ilirsko gusarenje, čežnja za proširenjem teritorija, ili pak zabrinutost zbog moći Makedonskog kraljevstva koje se naziralo iza Ilirije (Plb. II, 8.2-4; Liv. XL, 42.1-5).<sup>55</sup>

### Glasnici

U vrijeme Republike postojale su tri osnovne vrste glasnika.<sup>56</sup> Zapovjednici na bojištu su za slanje obavijesti Senatu ili drugom zapovjedniku koristili vlastite vojnike, možda *speculatores* koje ćemo u detalje opisati kasnije. U nesigurna vremena (npr. za vrijeme građanskog rata) koristili bi i osobne poznanike i robove. *Tabelarii* je služba koju bi obično tvorili robovi ili oslobođenici, a za slanje obavijesti koristili bi ih magistrati u Rimu. Napominjemo da to nisu oni isti *tabellarii* koji su koristili *publicani* jer su ovi ujedno i sakupljali porez te su, uz carinike, djelovali u provincijama. *Tabelarii* u Rimu nosili su i privatnu poštu, a spominje ih i Ciceron koji ih također koristi (*Ver.* 3.183, *Fam.* 12.12.1, 14.22, 15.17.1; *Phil.* 2.77). Naposljetku, magistrati u provincijama za slanje obavijesti Senatu i magistratima u Rimu koriste tzv. *statores*.

Tijekom velikog dijela republikanskog razdoblja, na glasnike i pismonoše gledano je kao na zanimanja koja su rezervirana za robove ili niži sloj društva. Tako nalazimo Strabonov

---

<sup>52</sup> Dvornik 1974, 79-80.

<sup>53</sup> Gruen 1984, 299-308.

<sup>54</sup> Harris 1979, 100-101

<sup>55</sup> Gruen 1984, 359-62; Harris 1979, 195-197.

<sup>56</sup> Sheldon 2005, 77-78.

navod kako su nakon Drugog punskog rata Rimljani kaznili Italska plema koja su stala na stranu Hanibala time što su ih postavili da služe kao kuriri/glasnici (Stab. 5.4.13). Odnos prema glasnicima polako će se mijenjati zbog sve veće potrebe za pouzdanim glasnicima, naročito tijekom građanskog rata kada je bilo važno brzo prenijeti informaciju o pobjedi ili porazu pošto je ta informacija imala velik utjecaj na javno mnijenje, kako u Rimu tako i na područjima koja su građanskih ratom bila zahvaćena.<sup>57</sup> Primjerice, Pompejev utjecaj na istoku bio veći od Cezarova pa je za Cezara brzo prenošenje obavijesti predstavljalo učinkovit način mijenjanja javnog mnijenja što je zasigurno moglo imati utjecaj na gostoljubivost ili pak neprijateljstvo populacije prilikom ulaska na njihov teritorij. To je moglo uključivati lakše dobivanje zaliha, a neki gradovi bi se predali pa nije bilo potrebno gubiti ljudstvo i vrijeme na opsadu i sl.

U razdoblju građanskog rata s Pompejem u Makedoniji, Cezarovom zaslugom se uvodi kurirska služba, tj. glasnici na konjima postavljeni na unaprijed određenim udaljenostima radi bržeg prenošenja.<sup>58</sup> Cezar je cijenio vrijednost brzog sustava obavještavanja čemu svjedoči i to da je usprkos malom broju konjanika koje je u tom trenutku imao, ipak izdvajao priličan broj za kurirsku službu. Kurirsku službu u Makedoniji koju je održavao Filip V. spomenuli smo i ranije. Međutim nakon njegove smrti, kurirske postaje i samu službu više ne održava i financira država nego privatne osobe.<sup>59</sup> Po mišljenju F. Dvornika, ideju za takvu službu Cezar je možda dobio zbog navedene postojeće službe u Makedoniji (Liv. XL, 56) koja je možda još i tad bila u funkciji.<sup>60</sup>

Austin i Rankov donose nekoliko primjera o brzini prenošenja obavijesti.<sup>61</sup> Zaključili su da je broj dana koji su bili potrebni za prenošenje vijesti ovisio o mnoštvu faktora. Vremenski su uvjeti sigurno bili važan faktor, no vjerojatno je riječ i o nizu drugih faktora koje je teško pretpostaviti. Godine 168. pr. Kr. bilo je potrebno 12 dana da obavijest L. Emilija Paula o pobjedi kod Pidne stigne do Senata, iako je glasina o tome stigla u Rim za 4 dana (Liv. XLV, 1). Godine 54. pr. Kr. raznim pismima Kvinta Tulija Cicerona (Ciceronov brat) i Cezara iz Britanije trebalo je 33, 27, 27 i 29 dana da stignu do Marka Tulija Cicerona u Rim (Ciceron, *Q. fr.* III 1.13, 17, 25; *Att.* IV 18.5 – broj dana slijedi ovaj raspored pisama).

---

<sup>57</sup> Vidi npr. Caes. *Civ.* III, 79 i utjecaj glasina (*fama*) na podršku lokalnih zajednica.

<sup>58</sup> Dvornik 1974, 86-87.

<sup>59</sup> Dvornik 1974, 86-87. F. Dvornik pretpostavlja kako je to bio unosan posao zbog odsustva drugih načina prenošenja poruka u Makedoniji u tom razdoblju.

<sup>60</sup> Ibid, 87-88. Za poštansku službu u vrijeme republike vidi i: A. M. Ramsay., „A Roman Postal Service under the Republic“, *JRS* 10 (1920), 79-86.

<sup>61</sup> Austin-Rankov 1995, 107.



Najveće odstupanje koje se može pratiti je iz 51. pr. Kr kada je Atikovom pismu iz Rima trebalo je 47 dana da stigne do Cicerona u Kilikiju (Ciceron, *Att.* V, 19.1), dok je Ciceronovom odgovoru Senatu trebalo 74 dana da stigne u Rim (Ciceron, *Fam.* XV, 1.2, 2.3; *Att.* V, 19.1, 21.2) što ukazuje na to kako Senat često nije bio u mogućnosti ispravno reagirati na temelju informacija koje je dobivao zbog izrazite nepredvidljivosti brzine kojom je obavijest putovala. Autori spominju i slučaj gdje Ciceron preporučuje Atiku da koristi privatne glasnike *tabellarii* za slanje političkih vijesti iz Rima što po njima upućuje na to da je ta mreža bila donekle brza i pouzdana (Ciceron, *Att.* V, 15). Također vrlo zanimljive primjere iznosi i Anne Kolb u djelu *Transport und Nachrichtentransfer in Römischen Reich*. Putem tablica koje su u djelu opisane, moguća je i usporedba trajanja putovanja na različite načine, npr. pješice, na konju, itd., a ovdje donosimo nekoliko primjera putovanja brodom uz prosječnu brzinu od 5,5 čvorova (c. 10 km/h). Tako su primjerice za put od Ostije do obale provincije Afrike (270 n.m = c. 500 km) bila potrebna 2 dana, do obala Hispanije Citerior (510 n.m = c. 944 km) 4 dana, do Gibraltara (935 n.m = c. 1731 km) 7 dana, dok je primjerice za put od Mesine do Aleksandrije (830 n.m = c. 1537 km) bilo potrebno 6 dana.<sup>62</sup>

---

<sup>62</sup> A. Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich* (KLIO. Beiträge zur Alten Geschichte, Beihefte, n.f., Bd. 2), Berlin 2000, 318, tab. 6.

## Ostala sredstva

Strateška izviđanja dobar su način da se istraži nepoznato područje i prikupe geografske i topografske informacije, kao i sve druge vrste informacija. Međutim u republikanskom periodu teško je bilo ostvariti neke dugoročne planove zbog političkog sistema gdje se magistrati često mijenjaju, a vlast nije konstantno u rukama istih pa se stoga i vanjski interesi često izmjenjuju. Situacija će se promijeniti u principatu pa tako saznajemo za ekspedicije u Arabiju (Plin. *Nat.* VI, 160-161), Etiopiju (Plin. *Nat.* VI, 181-6, XII, 18-19), Baltik (Plin. *Nat.* II, 167; usp. Strab. VII, 2.4/294), ili pak Armeniju prije samog napada na tu zemlju (Plin. *Nat.* VI, 141).

Informacije do kojih se došlo slučajno također mogu biti od koristi. Tako je Cezarova konjica zarobila galske špijune u napuštenom selu od kojih su saznaju galske planove koji su se ticali načina na koji će Gali pristupiti borbi. Saznali su i o odnosu između Galskih plemena. Zbog ove dvije informacije Cezar će izmijeniti prethodno planiranu taktiku i strategiju (Caes. *Gal.* VIII, 7-8). Isto tako, ponekad su i zaplijenjeni dokumenti mogli dovesti do istog.<sup>63</sup>

Vrlo rijetko i manjak informacija također može biti od koristi. Prilikom Cezarove planirane invazije na Britaniju, Cezar u jednom trenutku prestaje primati ikakve informacije o planovima plemena u Britaniji, a kako su također prestali slati taoce, zaključio je da se spremaju za napad pa je poduzeo protumjere (Caes. *Gal.* IV, 31). Kao dobar primjer odnosa taktičkih i strateških informacija i njihovog međusobnog utjecaja, spomenimo Amijanov navod o Perzijskom napadu u 4. st. (Amm. XXI, 7.7, 13). Svi obavještajni izvori (*exploratores, speculatores, zarobljenici, izbjeglice, itd.*) daju zbunjujuće i proturječne, ili pak ne daju nikakve informacije o Perzijskim planovima za napad koji su Rimljani očekivali pošto je potvrđen velik broj vojske na obalama Tigrisa. Zato je zaključeno da napada neće biti. Dakle, zbog većeg broja manjih taktičkih informacija, mogla se stvoriti cjelokupna slika koja je utjecala na strategiju.

---

<sup>63</sup> Austin-Rankov 1995, 35.

## ***Taktičke informacije i službe koje ih prikupljaju***

Za razliku od strateških informacija koji uglavnom služe u dugoročne svrhe, taktičke informacije tiču se situacije na bojnopolju poput nalaženja neprijatelja i njegovih snaga te načina pristupa neprijatelju i samoj borbi.<sup>64</sup> No, treba imati na umu da su strateške i taktičke informacije usko povezane te da ishod na jednom od tih polja ima posljedice na drugom. Način baratanja taktičkim informacijama uvelike ovisi o sposobnosti vojskovođe na bojnopolju. U svrhu prikupljanja informacija koristili bi se određeni vojni odredi ili pak *ad hoc* određena grupa pojedinaca koji su, stoga, djelovali ovisno o potrebi. U takvim je odredima (službama) začetak vojno-obavještajne djelatnosti koja ima veliki utjecaj na ishod bitke, kretanja vojske, odabira strateških pozicija, odnosno vojnog djelovanja u cjelini. Isto tako, takvi su odredi ujedno i potpora svim ostalim vojnim jedinicama. U današnje vrijeme tehnologija uvelike diktira potrebe i zadaće vojno-obavještajnih odreda pa su njihove glavne zadaće uglavnom motrenje i nadziranje cilja, izviđanje iza neprijateljske linije, izviđanje bespilotnim letjelicama, ometanje neprijateljske komunikacije, vještine u padobranstvu, ronjenju itd. U antici, naravno, takva tehnologija nije bila dostupna, međutim, neovisno o tehnološkom stupnju svakoj je organiziranoj vojsci oduvijek bila potrebna podrška tome sličnih odreda. Važno pitanje u ovom poglavlju je i to jesu li unutar rimske vojske postojale trajne (institucionalizirane) službe koje su obavljale obavještajnu djelatnost na bojnopolju ili je njihova učestala upotreba ovisila o vještini vojskovođe.

Važan izvor za proučavanje kasnorepublikanskih službi koje prikupljaju taktičke podatke su i u ovom slučaju Cezarova djela (*Commentarii de bello Galico*, *Commentarii de bello Civili*, ali i preostala djela koja su povijesno pripisivana Cezaru iako su njihovi pravi autori nepoznati, a to su *De bello Alexandrino*, *De bello Africo*, *De bello Hispaniensi*). No, ne treba zanemariti i informacije koje nam pružaju i ostali radovi antičkih autora poput Tacita, Polibija, Livija, kao i djela kasnijih autora, primjerice Amijana Marcelina ili Vegecijevog vojnog priručnika *Epitome rei militaris*.

Službe koje su prikupljale taktičke informacije su sljedeće:

---

<sup>64</sup> Austin-Rankov 1995, 39.

## Procursatores

*Procursatores* (ponegdje *antecursatores*, *πρόδρομοι* (gr.) ili pak samo kao konjica – *eques, equites*) djelovali su kao konjanička prethodnica. Služili za pregled bližeg terena i javljanje informacija natrag generalu (Amijan Marcellin XXIV, 1.2), ali bili su dovoljno opremljeni za borbu ako je to bilo potrebno (Amm. XXIV, 5.5), što im je uostalom i bila glavna zadaća.<sup>65</sup> Osim tradicionalne uloge zaštite pješaka od udara s boka, udara u pješačku strukturu (tzv. klin) te potjere za neprijateljem, konjica je mogla poslužiti i u neke obavještajne svrhe (vojno-obavještajne) poput izviđanja (*B. Afr.* 12) ili ometanja protivničkih komunikacijskih i logističkih linija čarkanjem (*Caes. Civ.* I, 67) te, naravno sprječavanje mogućih protivničkih zasjeda (*B. Afr.* 50).<sup>66</sup> Tijekom marša uobičajeno je bilo poslati konjicu ispred glavne vojske<sup>67</sup> radi navedenih uloga pa bi zato konjica često djelovala s eksploratorima (*Caes, Gal.* I, 21). Drugdje pak nalazimo podatak da su vijest o približavanju neprijatelja donijeli *speculatores et antecessores equites* (*B. Afr.* 12.1). Također su mogli poslužiti i kao glasnici koji bi najavljivali nečiji dolazak (*Caes. Gal.* V, 47). Većina konjanika u Cezarovim legijama bili su Germani i Gali koji su poznavali teren i topografiju bolje od Rimljana pa su i ovdje mogli biti od koristi. U najvećoj mjeri spominje ih Amijan Marcellin iz 4.st., (XXIII, 3.4; XXIV, 3.1; XXIV, 5.3; XXIV, 5.5; XXV, 8.4; XXVII, 10.8; XXVII, 10.10-10.11.) međutim autori koji su se detaljnije bavili ovom problematikom ističu Amijanovu nevoljkost korištenja tehničke terminologije što zapravo znači da je u nekim slučajevima ipak riječ o drugoj vojnoj jedinici – *exploratores*.<sup>68</sup>

---

<sup>65</sup> Austin-Rankov 1995, 40-42.

<sup>66</sup> A. Ezov, „The Missing Dimension of C. Julius Caesar“, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 45, no. 1 (1996), 64-94; ubuduće Ezov 1996.

<sup>67</sup> Za organizaciju i raspored rimske vojske u pokretu vidi Josip Flavije, *Židovski rat (J.BJ)* III, 6.2/115; usp. *Veg. Mil.* III, 6, također i Arijan, *Ektaxis* 1.

<sup>68</sup> Austin-Rankov 1995, 41.

## Exploratores

U pisanim izvorima termin *exploratores* koristi se za skupinu vojnika (obično konjanika) koji djeluju na većoj udaljenosti od glavne vojske, a isto tako obuhvaćaju veći djelokrug nego *procursatores* te su mnogo aktivnije uključeni u prikupljanje informacija. Već ovdje treba napomenuti da grčki antički pisci koriste riječ *kataskopoi* (κατάσκοποι) koja može obuhvaćati ne samo latinske *exploratores*, već i *procursatores* te *speculatores* (vidi sljedeći podnaslov).<sup>69</sup>

Jedna od zadaća eksploratora bila je izviđanje terena i rute kretanja. Autori vojnih priručnika savjetuju da se na pogibeljnim putovima redovito koriste sposobni, upućeni i uvježbani vodiči.<sup>70</sup> Antički pisci, neobično, pridodaju vrlo malo pažnje toj njihovoj zadaći tijekom kretanja vojske. Mnogo češće spominje ih se samo kao grupu konjanika ili nekog tko je donio informaciju o rutama i putovima, a ne kao *exploratores* (npr. Caes. *Gal.* VII, 56.4; Tac. *Hist.* III, 52; usp. i Liv. XXII, 4.4) no u velikom broju ovakvih slučajeva vjerojatno se radi o *exploratores*.<sup>71</sup> Mnogo se češće u povijesnim izvorima spominje njihova zadaća prikupljanja detaljnih informacija o događajima i situacijama zbog potvrde određenih pretpostavki ili naprosto da se odluči daljnji tijek kretanja. Tako, na primjer, Arijan spominje da su *kataskopoi* poslani naprijed da izvide neprijateljske aktivnosti u blizini bojnog polja dok je za to vrijeme glavna vojska bila postavljena u defanzivnu formaciju (Arijan, *Ασίεϋ κόντρα Αλανοϋ* 11). Slično tome, upravo izviđanja eksploratora spašavaju rimsku vojsku od mnogobrojnije gotske vojske tijekom kasnijeg perioda (Amm. XXXI 9.2-4).

Sljedeća važna zadaća bila je odabir i priprema privremenog logora. Nakon toga bi na tom mjestu zapalili vatru, vjerojatno kako bi se vojska mogla ugrijati te krenuti s pripremom hrane, što spominje i Plinije St. kada govori o svojstvima posebnog kamena (*pyritarum ... quos vivos appellamus* [živi pirit?]) kojim se lagano pali vatra (XXXVI, 30 (138)), a to nam govori i o posebnoj opremi koju su *exploratores* običavali nositi. Prilikom pripreme logora eksploratorima su se mogli pridružiti i centurioni. Vjerojatno zbog toga što je za postavljanje logora bilo potrebno imati ljude koji znaju pravila postavljanja logora, ali ne treba ni isključiti mogućnost da je to služilo kao sigurnosna mjera pošto je informacija o mjestu privremenog

---

<sup>69</sup> M. Gichon, „Military Intelligence in the Roman Army“, *Labor Omnibus Unus. Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 60 (1989), 157, bilj. 10; ubuduće Gichon 1989.

<sup>70</sup> Veg. *Mil.* III, 6; usp. Onasandar, *Strategicus*, 6.7

<sup>71</sup> Austin-Rankov 1995, 42-43.

kampa vrlo bitna i nije smjela biti obznanjena protivniku.<sup>72</sup> Naime, *exploratores* su većinom iz dolazili iz konjaničkih pomoćnih postrojbi (vidi npr. *Caes. Civ. III, 79*) pa nisu bili Rimljani već Germani i Gali, barem kad je riječ o Cezaru.<sup>73</sup>

*Exploratores* djeluju, kako smo već rekli, na većim udaljenostima od konjičkih prethodnica (*procursatores*). Tacit (*Hist. III, 15-16*) ujedno kaže da je to uobičajena praksa te navodi da je djelokrug lake konjice 8 milja (12 km), stoga *exploratores* djeluju izvan tog djelokruga. 24 milja (35 km, oko 3 sata jahanja) spominje se kod Cezara (*Caes. Gal. I, 41.5*) za vrijeme kretanja glavnih trupa. Neke manje udaljenosti od 6 i 8 milja također se spominju (*Caes. Gal. I, 15; I, 21*). Amijan Marcelin (*XVI, 12.8, 23*) navodi 21 milja, međutim kao *procursatores* premda se ovdje vjerojatno radi o *exploratores* kao što je naznačeno ranije (vidi bilj. 68).

*Exploratores* moraju biti u mogućnosti da brzo i bez odgode komuniciraju direktno s glavnim zapovjednikom (Onasandar, *Strategikos 11.6*). Možda najbolji primjer donosi Cezar (*Caes. Gal. I, 21-22*) gdje je posvjedočen konstantan priljev informacija poput otkrivanja protivničkih snaga udaljenih 8 milja te potvrde o obavljenom izviđanju terena koje je otkrilo najbolje prilaze protivničkim snagama na temelju kojih su donesene dobre taktičke odluke, a svjedoči i o Cezarovo spretnosti i vojnom talentu. Cezarov napad na Helvećane (*Caes. Gal. I, 12*) prilikom njihovog prijelaza rijeke primjer je direktne i brze komunikacije te redovnog priljeva informacija na kojima je temeljen napad za koji je bila potrebna dobra usklađenost sudionika napada. U ovom taktičkom manevru Cezar je čekao da dvije trećine helvećanske vojske prijeđu rijeku i potom napao zadnju trećinu što je Helvećanima nanijelo velike gubitke. To je zahtijevalo stalnu pripravnost i komunikaciju s eksploratorima. Upravo u ovome prepoznamo glavnu odliku borbena-obavještajnih jedinica, a to je lociranje neprijatelja i obavještavanje o neprijateljskim radnjama i akcijama što je u ovom slučaju omogućilo takav smjeli iznenadni napad točno u trenutku kad je neprijatelj bio najranjiviji.<sup>74</sup> Slična epizoda zbila se i prilikom opsade grada Vellaunoduna (*Vellaunodunum*). Naime, Gali su noću u tišini počeli prelaziti rijeku potajno bježeći iz grada što Cezar doznaje od eksploratora pa dvije legije koje su bile u pripravnosti počinju juriš na grad (*Caes. Gal. VII, 11.8*). U neizvjesnim situacijama brza i direktna komunikacija omogućuje i brzi odgovor na protivničko kretanje, a zapovjedniku ujedno pridonosi i u donošenju odluka i zapovijedi.

---

<sup>72</sup> Vidi: Ezov 1996, 76-77.

<sup>73</sup> Austin-Rankov 1995, 101-102; Ezov 1996, 79.

<sup>74</sup> Gichon 1989, 156.

Zbog raznih izviđanja i drugih ovdje navedenih zadaća, *exploratores* su se mogli naći unutar neprijateljskog prostora pa je to uključivalo i direktan fizički sukob s neprijateljem. Takvi sukobi mogli su postati prilično žestoki bez da su *exploratores* nužno donijeli očekivane povratne informacije. To se dogodilo Cecinijevim eksploratorima (Vitelijev vojskovođa) 69. god. čija je misija *crebra magis quam digna memoratu proelia* (Tac. *Hist.* II, 24, 1-7). Sposobnost razrješavanja ili povlačenja iz sukoba prije pretjerane uključenosti u isti jedna je od vrlo bitnih kvalifikacija svake borbena-obavještajne jedinice.<sup>75</sup>

Pitanje na koje još uvijek nije odgovoreno jest da li je početak njihovog organiziranja u trajnu postrojbu (bilo unutar legije ili kao zasebnu pomoćnu postrojbu) zbio već tijekom kasne Republike. Do sad smo pokazali da su *exploratores*, posebno kod Cezara, često bili korišteni za prikupljanje obavještajnih informacija putem praćenja neprijateljskih kretanja i izviđanja, za prenošenje tih informacija natrag vojskovođi te za neke zadatke posebne naravi kao primjerice odabir mjesta za privremeni logor. Takvi zadaci zahtijevali su određene vještine: jahačke sposobnosti, dobro snalaženje u okolini, dobru moć zapažanja, ali i sposobnost kamufliranja ili prerađivanja. Sve navedeno ide u prilog eksploratora kao trajne postrojbe. Međutim, termin *exploratores* se osim za rimske postrojbe koristio i za savezničke te protivničke postrojbe sa sličnom ili istom svrhom. Nadalje, nema dokaza za uspostavljenu komandnu strukturu unutar postrojbe; ranije navedeni slučaj dodjeljivanja centuriona (kao i Caes. *Gal.* I, 22 gdje se Konsidije (*Considius*), iskusni veteran koji je služio još u Sulino vrijeme, pridružio eksploratorima u izviđanju brda gdje su navodno Helvećani postavili logor) idu u prilog tome. Na poslijetku, ponekad druge slične jedinice obavljaju poslove koje su uglavnom obavljali *exploratores* (npr. Caes. *Gal.* VII, 45) pa se može reći da nije postojao čvrsto uspostavljeni operativni postupak. Zato ovdje slijedimo pretpostavku mnogih autora da su *exploratores* bili sastavljeni *ad hoc* odlukom zapovjednika radi obavljanja određenih zadaća te da u ovom periodu još nisu dio fiksne vojne strukture.<sup>76</sup> U svakom slučaju, pojedinci ili skupina pojedinaca koja je za to bila izabirana trebala je posjedovati određene vještine i određenu mjeru specijalizacije kod prikupljanja informacija na vojnom polju.

---

<sup>75</sup> Gichon 1989, 161.

<sup>76</sup> Austin-Rankov 1995, 101-102; Ezov 1996, 79.

## Speculatores

Termin se ne mijenja od Cezara (1. st. pr. Kr.) do Amijana Marcelina (4.st.) no od 1.st. *speculatores* su ujedno i dvije specifične grupe i čina u rimskoj vojsci koja ne moraju nužno biti povezana s vojnim prikupljanjem informacija ili špijunažom – stoga treba promatrati kontekst u kojem se spominju. Isto tako treba obratiti pažnju na povijesni period u kojem se spominju. Iako od 1. st. postoje i druge dvije skupine spekulatora, vojno-obavještajna skupina spekulatora nastaviti će djelovati na što jasno upućuju mnogi primjeri iz Amijanovog djela. U ovom poglavlju usredotočit ćemo se upravo na tu skupinu, dok ćemo ostale dvije opisati u kasnijim poglavljima koja se tiču carskog perioda. Jasnija slika o vojno-obavještajnoj skupini spekulatora ne može se steći bez da se spomenu i primjeri iz kasne antike (tj. iz Amijanovog djela) pa ćemo se osvrnuti i na te primjere uz nastojanje da se držimo kronološkog slijeda.

Glavna uloga spekulatora u većini slučajeva bila je špijuniranje. Mogli su djelovati tijekom dužeg vremenskog perioda poput špijuna kojega spominje Livije tijekom Punskih ratova (Liv. XXII, 33.1). Sličnu svrhu imali su i Pompejevi špijuni tijekom građanskog rata u Hispaniji; jednog takvog otkrili su i pogubili Cezarovi vojnici (*B. Hisp.* 13.3), a nešto kasnije uhvaćena su još četvorica od kojih su trojica bili robovi, a jedan vojnik i također su bili otkriveni i pogubljeni (*B. Hisp.* 20.5). Prerušavanje je također mogla biti standardna komponenta njihove djelatnosti. Metel Scipion (*Metellus Scipio*) je 46. god. pr. Kr. poslao dvojicu Getula kao špijune u Cezarov logor. Ova dvojica trebala su pod krinkom dezertera ući u logor te izvidjeti koje je mjere Cezar poduzeo u vezi sa slonovima kojima je Scipion uz standardne legije planirao napasti Cezara (*B. Afr.* 32.2-5). Međutim, dvojac je odmah po ulasku u logor svojevóljno Cezaru priznao svoje namjere te su u zamjenu za informacije o Scipionovim planovima bili oslobođeni od kazne.

Početak Perzijske invazije 359. god. Amijan izvještava o rimskom špijunu galskog podrijetla koji je prebjegao Perzijancima i radio kao *speculator* te već dulje vrijeme obavještavao Perzijance (XVIII, 6.16). Ako su Perzijanci održavali spekulatore na rimskom teritoriju, vjerojatno je postojala ista praksa i na rimskoj strani što potvrđuje – iako nekoliko stoljeća kasnije – Prokopije kada kaže da je to oduvijek bio dio vanjske politike (*De Bellis* I, 21.11; *Historia Arcana* 30.12-17).



Kao što smo već naveli, grčki autori koriste termin *κατάσκοποι* za *exploratores*, ali isti izraz koriste i za *speculatores*. Ponegdje se iz konteksta bez većih teškoća može razabrati kada je riječ o spekulativcima. Iz ranijih perioda korisno je navesti Polibija i opis pregovora između Scipiona Afričkog i Numidijskog kralja Sifaka (*Syphax*). Prilikom opsade Utike (*Utica*) Scipion šalje poslanike Sifaku radi mirovnih pregovora, a s njima šalje i centurione prerusene u robove koji su za vrijeme pregovora izviđali logor – ulaze, izlaze, smještaj trupa, smještaj stražarnica i stražara te pokušali ocijeniti je li bolje logor napasti danju ili noću (Plb. XIV, 1.13; 3.7; usp. s Livijevom verzijom: XXX, 4.1-3). Mnogo kasnije, od Prokopija doznajemo o *speculatori* koji je djelovao kao dvostruki agent. Radi se o perzijskom špijunu koji je prebjegao na rimsku stranu te Justinijana obavijestio o Perzijskom poticanju kavkaskog plemena Mesageta (*Mesagetae*) na napad rimskog teritorija. Uz Justinijanov nagovor te obećanje o pozamašnoj svoti novca, taj je špijun preuzeo ulogu dvostrukog agenta te se vratio Perzijancima i prijavio da su Rimljani podmitili Mesagete da za uzvrat napadnu Perzijance. Ovakav razvoj događaja spasio je Rim od nedaća, vjerojatno i ponovljenog sukoba sa Sasanidskom Perzijom (Prokopije, *De Bellis* I, 21.11-17).

Na drugim mjestima, međutim, vidimo ih sa zaduženjima koja su običavali imati *exploratores* – kretanje ispred glavnog voda vojske, osiguravanje prethodnice, tj. patroliranje, a ne misije tajne ili špijunske prirode (*B. Afr.* 12; *B. Hisp.* 38; *Caes. Gal.* V, 49). Premda ovo prema nekim autorima upućuje na nedostatak verbalne distinkcije između ove dvije službe<sup>77</sup> tome u prilog nikako ne ide navod (*Caes. Gal.* II, 11) gdje Cezar u istom odlomku odvajati djelatnosti *speculatores* koje ovdje djeluju noću u potajnim uvjetima dok *exploratores* čine vojno izviđanje (patroliranje) šireg spektra danju.<sup>78</sup> Da su *speculatores* djelovali noću doznajemo na još nekoliko mjesta (*B. Hisp.* 28.1; *Tac. Ann.* II, 12.1). Sličnost zadaća koje obavljaju i *exploratores* i *speculatores* može upućivati na manjkavu definiranost ovih dviju službi tijekom kasne Republike. Postoje primjeri gdje spekulativci naizgled obavljaju posao eksploratora. U opasnim uvjetima uz veliko protivničko osiguranje, bitno je prikupiti informacije bez da oni koji obavljaju taj posao budu opaženi, a time vjerojatno i uhvaćeni.<sup>79</sup> Na ovakve primjere nailazimo kod Cezara (*Caes. Civ.* III, 66.1; 67.1), ali do većeg izražaja to dolazi prilikom gotske provale koju opisuje Amijan (XXXI 11.2, usp. i XIV 2.15; XXI, 13.4). U sličnoj situaciji Amijan opisuje vojnu akciju koju je uz pomoć spekulativca izveo *Iovinus*, *magister equitum* u Galiji, prilikom prodora Alemana. Ovi Germani su se odmah po prelasku

---

<sup>77</sup> Ezov 1996, 82.

<sup>78</sup> Vegetije (*Mil.* III, 6) preporuča da i *exploratores* djeluju noću.

<sup>79</sup> *Ibid.*, 56-57; Sheldon 2005, 108.

limesa odvojili u nekoliko grupa radi efektivnijeg pljačkanja, međutim dobro osmišljenim djelovanjem agenata, *Iovinus* je ubrzo locirao sve tri grupe te se bez zadržke obračunao s pljačkašima (XXVII 2.2-4).

U vrijeme Republike, ljudi koji su bili poslani u špijunske misije često nisu bili rimski vojnici. Dva spomenuta Getula (*B. Afr.* 35) bili su pripadnici lokalnog stanovništva, a sličan prebjeg na Cezarovu stranu bio je Luzitanac (*B. Hisp.* 38.3). Trojica od četvorice ranije spomenutih uhvaćenih špijuna (*B. Hisp.* 20.5) bili su robovi. Kada je bila riječ o pripadnicima vojske, oni su mogli biti obični vojnici (*B. Hisp.* 20.5 – trojica robova i jedan vojnik) ili centurioni kako navodi Polibije (*Plb.* XIV, 1.13; 3.7). Nadalje, Cezar na pregovore s Ariovistom šalje dvojicu romaniziranih Gala od ranije poznatih Ariovistu. Odmah po dolasku optuženi su zbog špijuniranja (*speculandi causa*). (*Caes. Gal.* I, 47; usp. *Amm.* XVIII, 2.2 gdje je također riječ o romaniziranom Germanu koji je kao špijun poslan u germansko pleme). Slučaj Pinarija (*Pinarius*) koji je zbog uzimanja bilježaka tijekom Oktavijanova vojnog sastanka bio optužen da je prerušeni spekulater nije ništa drugačiji (*Suet. Aug.* 27.3). Dakle, vidljiva je socijalna heterogenost: od robova i lokalnog stanovništva do vojnika.

Naposljetku možemo zaključiti da su *speculatores* djelovali u manjim brojevima, kao pojedinci ili u paru, da su često bili uključeni u tajne operacije u svrhu promatranja neprijatelja i njegovog kretanja, a takve operacije mogle su se odvijati i noću. Nadalje, mogli su djelovati umjesto eksploratora kada je to situacija zahtijevala, iako ponekad nejasan aspekt njihova djelovanja i dalje predstavlja problem bez jasnih zaključaka. Kada je riječ o samim pojedincima koji su djelovali kao *speculatores* može se primijetiti socijalna heterogenost što upućuje na nepostojanje stalnog i jasno uspostavljenog odreda unutar vojske. Stoga, kada govorimo o službi spekulatera riječ je o pojedincima ili grupi pojedinaca koji su *ad hoc* bili dodijeljeni određenom zadatku radi njihove podobnosti.<sup>80</sup> Sposobnosti i karakteristike pojedinaca koje su utjecale na odabir bile su njegovo podrijetlo (npr. upotreba lokalnih stanovnika radi manje uočljivosti i poznavanja prostora i sl.), ali isto tako i hrabrost, snalažljivost te dobra vještina opažanja.<sup>81</sup>

---

<sup>80</sup> Dakle *speculatores* u republikanskom periodu, čini se, ipak nisu bili formalno ustojeni kao stalna jedinica, iako u vrijeme 2. trijumvirata, pred sam kraj republike, novac Marka Antonija sadrži formu *cohors speculatorum*. Vidi H. A. Grueber *et al.* (ed.), *Coins of the Roman Republic in the British Museum II*, London 1910, 527, nos 185-186.

<sup>81</sup> Ezov 1996, 93.

### Ostali načini prikupljanja taktičkih informacija

Ratni zarobljenici pokrivaju informacije koje bi inače prikupile neke rimske službe, no isto tako mogu dati i informacije koje Rimljani na svoju ruku ne bi otkrili. Primjerice tijekom kampanje protiv Nerva 57. god. pr. Kr. Cezar od zarobljenika saznaje da je protivnička vojska spremna na borbu s druge strane rijeke, ali i da čekaju pomoć susjednih plemena, kao i da su žene i ostale neobučene za borbu zato smjestili iza leđa na sigurno i nepristupačno mjesto. Iako su neke od tih informacija mogli saznati eksploratori, uvid u razloge tih činjenica mogao se saznati samo od neprijateljskih zarobljenika (Caes. *Gal.* II, 16).<sup>82</sup> Vrlo slično, Cezar je od zarobljenika saznao pravi razlog povlačenja Helveta: plemenske žene Helveta su prorokovale da prije punog mjeseca ne mogu pobijediti Rimljane u borbi (Caes. *Gal.* I, 50). Osim što se time dobiva uvid u stanje morala protivničke vojske, ovo ujedno može biti i dobra prilika za što raniji napad na moralno oslabljenog protivnika. Uz nabrojano, zarobljenici mogu pružiti topografske podatke te informacije o planu kretanja protivničke vojske (npr. Caes. *Civ.* I, 66; Caes. *Gal.* 16.1.). Većina zarobljenika bili su, ipak, niže rangirani vojnici pa često nisu bili upućeni u neke od važnijih taktičkih informacija, a one koje su pružili često su mogle biti podvrgnute provjeri preko drugih izvora.<sup>83</sup>

Dezerteri su kao i zarobljenici također mogli odati informacije koje pružaju uvid u psihološko stanje neprijateljskih vojnika te su dobar izvor topografskih informacija (npr. Tac. *Hist.* V, 18). No, isto tako informacije koje daju dezzerteri su mnogo potpunije i često su mogle utjecati na promjene taktičkih odluka – odavanje takvih informacija, naravno, također ima velik učinak na neprijateljsku stranu odakle su prebjegli. Uvijek postoji opasnost da su dezzerteri zapravo špijuni poslani s namjerom da dezinformiraju ili špijuniraju. Takvu taktiku dobro je znao primijeniti i Cezar u nekoliko navrata tijekom Galskih ratova, a primjera ne manjka ni tijekom građanskog rata kao ni tijekom kasnijih perioda (Caes. *Gal.* III, 18.1-6; *B. Afr.* 35; *Amm.* XVI, 12.19-21). Zato Vegecije napominje da se važne informacije ne bi trebale obznani niže rangiranim časnicima ili vojnicima sve dok ne dođe pravo vrijeme za to (tj. prije same akcije): „Vrhunac je opreza da ostane tajna kamo će i kojim putovima vojska poći. Na pohodima se smatra najsigurnijim da se ne zna što se ima učiniti.“ (Veg. *Mil.* III, 6; usp. Onasandar, *Strategikos* 10.22-24). Za razliku od zarobljenika, dezzerteri su mogli biti i visoko rangirani vojnici, što je često bio slučaj tijekom građanskog rata pa su i informacije

---

<sup>82</sup> Austin-Rankov 1995, 69.

<sup>83</sup> Austin-Rankov 1995, 71-73.

koje su oni odali mogle biti od veće koristi. Slično kao i u slučaju sa zarobljenicima, informacije koje su pružili dezertteri mogle su biti provjerene preko drugih izvora; npr. kombinacijom informacija dezerttera i zarobljenika (Caes. *Gal.* VII, 72.1) ili pak kombinacijom informacija dobivenih od istih i rimskih službi spekulatora i eksploratora kao u slučaju koji spominje Amijan Marcelin kada govori o vjerojatnosti perzijskog napada (Amm. XVIII 6.8, XX 4.1). Na potrebu provjere informacija te kombinacije nekoliko izvora upućuju i vojni priručnici (Veg. *Mil.* III, 6; Onasandar *Strategikos* 10.15).

### 3. Obavještajni sustavi i službe u carskom Rimu

Gradanski rat tijekom 1. st. pr. Kr. označio je kraj Republike i Oktavijanov uspon koji će dovesti do stvaranja carstva kojim će Oktavijan vladati kao August – uzvišeni. Tijekom carskog perioda obavještajne strukture nastavit će se razvijati te postati važan faktor u radu političkih i vojnih struktura rimske vlasti. Nova centralizirana vlast u većoj će se mjeri posvetiti efikasnosti prikupljanja informacija nego što je bio slučaj u Republici. Centralistička i autokratska vlast mnogo je više posvećena prikupljanju informacija kako bi zaštitila svoje unutarnje i vanjske interese, a uz to je u takvog sustavu mnogo lakše uspostaviti sustav kontrole i nadziranja što se može vidjeti na primjeru ranijih bliskoistočnih carstava.

#### 3.1. *Cursus publicus*<sup>84</sup>

Mnoge promjene bit će uvedene već tijekom Augustove vladavine. Prva i najvažnija promjena bila je uvođenje transportne i komunikacijske mreže koja nam je poznata pod imenom *cursus publicus*. Stvaranje transportne i komunikacijske mreže bit će osnova dobre komunikacije između Rima i provincija, a ujedno i temelj za rad obavještajnih službi. Od Svetonija doznajemo da je August na vojnim cestama dao postaviti postaje s glasnicima koji su si međusobno prenosili obavijesti sve do Rima kao krajnje točke, po principu štafete (Suet. Aug. 49). To je zamijenilo republikanski običaj kada se *strator* noseći obavijesti iz provincije u Rim morao sam pobrinuti za put. Također je morao sam prijeći cijeli put, dok je novi sustav rasteretio pojedinačnog glasnika.<sup>85</sup> Takav novi sustav pridonio je brzini prenošenja informacija, ali imao je i jednu manu – naime, efikasnije je ako isti glasnik koji je krenuo iz provincije osobno prenese obavijest na krajnje odredište zato što on može pružiti i dodatne informacije na temelju vlastitog opažanja (pošto dolazi s mjesta događaja). Zato August ubrzo izmjenjuje taj sustav i umjesto više glasnika stacioniranih na cestama uvodi kočije sa zapregom (*vehicula*) koje su umjesto obavijesti prevozile samog glasnika koji je sada mogao

---

<sup>84</sup> Sintagmu *cursus publicus* teško je prevesti na hrvatski jezik, a da se pritom ne izgubi dio sveobuhvatnog značenja pošto je *cursus publicus*, kao što će u ovom poglavlju biti prikazano, predstavljao ne samo ceste već cjelokupni logistički sustav kojim su one bile poduprte. Upravo zato prijevod „državne ceste“ nije najsretnije rješenje, baš kao ni „državna poštanska služba / državna pošta“ pošto se oba prijevoda odnose samo na dio infrastrukture koja je tvorila sustav koji su Rimljani nazivali imenom *cursus publicus*. Zato smo se u ovom radu odlučili zadržati latinski naziv te ga sukladno tome deklinirati prema potrebi.

<sup>85</sup> Dvornik 1974, 92.

putovati više uzastopnih dana s manje napora nego ranije (Suet. *Aug.* 49-50; Prokopije *Anecdota (Hist. Arc.)* 30; Tac. *Hist.* 2.73).<sup>86</sup> Tako je *cursus publicus* postao i važan faktor centralizacije carske administracije. Kako se sustav razvijao, sve je više glasnika bilo novačeno iz vojnih redova, a posebice iz odreda *speculatores* koji su služili u sklopu provincijskog ureda (*officia*).<sup>87</sup> Poznata je i nadgrobna stela iz Viminacija jednog takvog spekulatora (sl. 1) koja se čuva u Beogradu, a prikazuje spekulatora u kočiji kako obavlja svoju dužnost.<sup>88</sup> *Cursus publicus* je funkcionirao i na važnijim rijekama, naročito na rijeci Po. Tamošnje lađe nazivale su se *naves cursoriae*, postojala su stajališta gdje bi se lađe mogle zamijeniti isto kao i na kopnenom dijelu *cursus publici*, a postojali si i mornari koji bi njima upravljali (*dromonarii*). Putovati se moglo i morima, bilo državnim brodovima ili privatnima, npr. trgovačkim brodovima koji su išli u istome pravcu (usp. Dj. 27, 1-7). Plovidba Jadranom zasigurno je bila česta, naročito prije završetka ceste *Via Egnatia* u 2. st. koja je time postala glavna prometnica prema istoku. Plovidba u zimskim mjesecima mogla je ipak biti prilično pogibeljna.



Sl. 1 Nadgrobna stela spekulatora iz Viminacija

Podrijetlo ideje za uspostavu poštanske službe nije sasvim sigurno. Ono što možemo sa sigurnošću zaključiti jest da sustav *cursus publicus* nije republikanskog porijekla pošto nema naznaka da se išta slično pokušalo trajno uvesti u republikanskom periodu. Iznimka je Cezar koji je bio na tragu te ideje pa je dio inspiracije mogao doći od njega, međutim ovo se ticalo prenošenja obavijesti isključivo vojne prirode (u vrijeme građanskih ratova). Isto tako

<sup>86</sup> Dvornik 1974, 92; A. M. Ramsay, „The Speed of the Roman Imperial Post“, *JRS* 15 (1925), 61-62; ubuduće Ramsay 1925.

<sup>87</sup> L. Casson, *Travel in the Ancient World*, London 1974, 183; ubuduće Casson 1974.

<sup>88</sup> CIL III, 1650; ILS 2378. Rankov 1990, 181, bilj. 26.

nema ni dokaza da je August proučavao Ksenofontove zapise o perzijskom poštanskom sustavu ni da je bio naročito upoznat s postojećom makedonskom mrežom. Mnogi autori slažu se da najveći dio zasluga možemo pripisati samom Augustu. Dio inspiracije možda je preuzet od Cezara, a velik utjecaj došao je i s istoka suprotno često uvriježenom mišljenju da je Oktavijan pravio distancu od istočnjačkih običaja i sustava. Štoviše, bio je inspiriran političkim i financijskim sustavom ptolomejskog Egipta; npr. uvodi sličan financijski sustav u carstvu, popis građana i sl.<sup>89</sup> Zato možemo pretpostaviti da je već razvijen ptolomejski sustav u najmanju ruku imao utjecaj na Augustovu odluku o osnivanju poštanske službe.<sup>90</sup> Jedna zanimljivost vezana uz drevnost koncepta poštanske službe nalazimo u Justinijanovim digestama gdje se opisuje dužnost potpore sustavu *cursus publicus* što se naziva *praestatio angariorum*. Babilonska riječ za glasnika – *angaros* – zadržala se u perzijskom jeziku te je preko grčkog ušla i u latinski jezik.<sup>91</sup>

Financiranje ovakvog sustava bio je problem s kojim su se suočavali mnogi carevi još od Augusta. U Augustovo vrijeme financiranje službe odvija se kao i u Egiptu – stanovništvo područja kroz koja *cursus publicus* prolazi ga ujedno i financiraju, s čime nije bilo problema pošto su još u republikansko vrijeme upravo municipiji i pripadajuće stanovništvo financirali *legatio libera* za magistrate na službenom putu.<sup>92</sup> Međutim zbog vrlo brzog razvoja sustava *cursus publicus*, velik teret financiranja i održavanja lokalno je stanovništvo sve teže podnosilo. Na stanovništvo Italije pao je najveći teret financiranja pošto su sve ceste, odnosno obavijesti i poruke itd., vodile u Rim.<sup>93</sup> Zato je već Klaudije pokušao rasteretiti jedan dio stanovništva. Nerva je stanovnike Italije rasteretio te dužnosti te prebacio financiranje na carsku kasu što je obilježio i novcem na čijem reversu stoji „*Vehiculatio Italiae Remissa*“ (sl. 2).<sup>94</sup> Trajan je proširio sustav *cursus publicus* i na provincije, a Hadrijan osim što je nastavio s praksom da se trošak sa stanovništva prebaci na carsku blagajnu, postavio je i prefekta da upravlja sustavom *cursus publicus*.<sup>95</sup> Septimije Sever uveo je i

---

<sup>89</sup> M. Hammond, „Hellenistic Influences on the Structure of the Augustan Principate“, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 17 (1940), 20-21; ubuduće Hammond 1940.

<sup>90</sup> Dvornik 1974, 93-94; Sheldon 2005, 144; Casson 1974, 182-183.

<sup>91</sup> *Corpus Iuris Civilis, Dig. L*, 5.10; Sheldon 2005, 147.

<sup>92</sup> R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, vol. 2, Leiden 1955; Dvornik 1974, 94.

<sup>93</sup> ILS 214; CIL III, 7521; Dvornik 1974, 94.

<sup>94</sup> Dvornik 1974, 95.

<sup>95</sup> Trajan: Aurelius Victor, *de Caes* 13.5; Hadrijan: *SHA Hadrian* 7.5.

uslugu transporta (*cursus clabularis*) što je značilo povećanje broja birokrata, povećanja broja postaja, životinja za vuču i sl.<sup>96</sup>



Sl. 2 Nervin novac s natpisom *Vehiculatione Italiae remissa* na reversu

*Curus publicus* bio je namijenjen službenom prometu, a ne osobnim pogodnostima pa su zato bile izdavane posebne dozvole koje su kao pravni dokument dozvoljavale korištenje sustava *cursus publicus* samo nosiocima takvih dozvola.<sup>97</sup> Dozvole je mogao izdati samo car, odnosno *Consistorium*, a određen broj dozvola bio je slan i provincijskim upraviteljima koji su tako u ime cara također mogli izdavati dozvole na korištenje. U carskoj administraciji (*Consistorium*) postojao je tzv. *diplomatibus* koji je bio zadužen za isporuku dozvola što svjedoči o važnosti koju su carevi pridavali sustavu *cursus publicus*.<sup>98</sup> Zloupotreba dozvola smatrala se velikim prekršajem iako to sigurno nije sprječavalo povremene zloupotrebe. Npr. Plinije Ml., upravitelj Bitinije u Maloj Aziji (111. god.), je tako dao dozvolu svojoj ženi kako bi ona što prije stigla u Rim svojoj teti nakon smrti njenog djeda, o čemu je odmah i obavijestio cara i tražio ispriku (Plin. *Ep.* 120, 121). Kad bi pojedini car preminuo, valjanost dozvola koje je on izdao također bi prestala. I ovdje je bilo prostora za pokušaje zloupotrebe, na primjer nakon Otonova poraza 69. god. proširene su lažne glasine o pobjedi kako bi se, kao što Tacit kaže, produljila valjanost dozvola (Tac. *Hist.* II, 54).

Jedino službeni glasnici, *tabelarii*, nisu trebali imati dozvolu, već im je dana *tessera* (radi se o nekoj vrsti insignije ili naprosto lozinke) koju bi po dostavljenoj obavijesti bili dužni predati službenicima u postaji. Osobe zadužene za tesere bile su *tesserarius*, a one su

<sup>96</sup> Sheldon 2005, 147; Casson 1974, 184.

<sup>97</sup> Dozvola se nazivala *evectio* (-is, 3.); vidi Corpus Iuris Civilis, *Cod.* 12.22.2; 12.50.3.

<sup>98</sup> Dvornik 1974, 98.



se nalazile na svakoj postaji. Za vrijeme boravka u Rimu *tabelarii* su bili razmješteni po raznim administrativnim službama (pravne službe, logističke, itd.); u vojne svrhe zapovjednicima su na raspolaganju bili *tabelarii castrenses*.<sup>99</sup>

Kada govorimo o brzini kojom je vijest mogla putovati, važno je napomenuti da je carskoj administraciji od brzine mnogo važnija bila sigurnost i regularnost *cursūs publici*.<sup>100</sup> Druga važna stvar koju moramo imati na umu je da su antički autori najčešće zabilježili brzinu pojedine vijesti ili obavijesti kada je brzina kojom je ona stigla bila izvanredna i neuobičajena (odnosno mnogo veća ili pak mnogo manja od uobičajene brzine) ili kada se radilo o kakvoj vijesti velike važnosti. Isto tako, loše vijesti običavale su putovati brže od onih dobrih, a sukladno s time glasnici bi nosili lovor kad su prenosili dobre vijesti, tj. pero kad bi prenosili loše.<sup>101</sup> Što se tiče brzine kojom su vijesti putovale, navedimo nekoliko različitih primjera; jedan dobro opisan slučaj pruža nam Tacit (*Hist. I, 12-18; 55-57*). Riječ je o pobuni 4. i 18. legije protiv cara Galbe u Gornjoj Germaniji u Mainzu (*Mogontiacum*) koja je izbila 1. januara 69. god. Vijest je stigla do Vitelija u Köln (*Colonia Claudia Ara Agrippinensium*) tijekom noći 1. januara (*Nocte quae kalendas Ianuarias secuta est*). Udaljenost koju je glasnik prešao u jednom danu iznosila je 108 milja<sup>102</sup>. Izvještaj o istoj pobuni u Rim je poslao prokurator Belgijske Galije (*Gallia Belgica*) *Pompeius Propinquus* koji je stolovao u Reimsu (*Durocortorum*) (*Tac. Hist. I, 12*). Glasnici su prvo morali proći put do Reimsa (*Durocortorum*) da izvijeste prokuratora, a nakon toga su krenuli preko Alpa put Rima što je sve ukupno iznosilo 1, 420 milja.<sup>103</sup> Vijest je u Rim stigla najkasnije 9. januara što znači da je udaljenost koju je glasnik prelazio po danu bila cca. 157 milja. Kao treći i posljednji primjer spomenimo i ubojstvo Maksimina Tračanina 238. god. u Akvileji. Koristeći sustav *cursus publicus* kao i u prethodna dva primjera, glasnik je u Rim stigao za četiri dana (*SHA. Max.II, 25*) prevaljujući cca. 135 milja na dan.<sup>104</sup> Primjera ima još<sup>105</sup>, no teško je na temelju toga zaključiti koja je bila prosječna brzina kojom su glasnici putovali pošto, kako je ranije naznačeno, antički pisci obično spominju brzinu vijesti tek kada je ona po nečemu bitna ili neuobičajena.

<sup>99</sup> Dvornik 1974, 99-100.

<sup>100</sup> Ramsay 1925, 73 i dr.

<sup>101</sup> Juvenal, *Sat. IV, 147-149*; Statius, *Silvae, V, I, 92*; uz komentare Ramsay 1925, 66.

<sup>102</sup> Rimskih milja (1 rim.milja = cca. 1,481 m); Ramsay 1925, 63-64.

<sup>103</sup> Ramsay 1925, 64-65.

<sup>104</sup> Ramsay 1925, 67.

<sup>105</sup> Vidi i: C. W. J. Elliot, „New Evidence for the Speed of the Roman Imperial Post“, *Phoenix* 9, br. 2 (1955), 76-80.

*Mansiones* su služile kao konačišta, a bile su postavljene uz sve ceste gdje je *curus publicus* bio u upotrebi.<sup>106</sup> Ovdje bi svi oni koji su nosili carsku dozvolu mogli odmoriti i dobiti besplatnu hranu i smještaj.<sup>107</sup> Kvaliteta konačišta nije bila ujednačena, no one bolje mogle su primiti i visoke dužnosnike. Dobro opremljene *mansiones* imale su sve što je putniku eventualno moglo zatrebati; hranu i krevet, odjeću za kočijaše i glasnike, odmorne životinje za nastavak puta (Prokopije spominje čak 40 konja / mula), kočije (*vehicula, raeda*), kočijaše (*muliones*), timaritelje (*stratores*), osoblje zaduženo za povrat kočija do matičnog odmorišta (*hippocomi*), nosače (*bastagarii, catabolenses*), veterinare (*mulomedici*) i majstore za popravak kočija (*carpentarii*).<sup>108</sup> Kočije su bile u vlasništvu države uz čiju su se financijsku pomoć i održavale, ali životinje i objekte održavala je lokalna zajednica.<sup>109</sup> Također, kočije je bilo potrebno mijenjati na svakoj postaji jer su se sve morale vratiti do matične postaje kako ne bi došlo do kaosa. Udaljenost između dvije *mansiones* iznosila je 25 – 35 milja koliko se u prosjeku moglo prijeći u jednom danu.<sup>110</sup> Osim *mansiones* postojale su i manje postaje – *mutationes* – sa nešto oskudnijom ponudom. Između svake dvije *mansiones* bile su po dvije *mutationes*.<sup>111</sup> <sup>112</sup> Ovakve postaje danas bismo vjerojatno nazvali gostionicama. Razvoj cestovnog prometa uvelike pogoduje trgovini pa su zato trgovci bili vrijedan izvor geografskih, etnografskih i ekonomskih informacija. Postojali su itinerari poput poznatog *Periplus maris Erythraei*, djela nepoznatog grčkog trgovca, ili Arijanovog *Periplus Euxeinou Pontou*.<sup>113</sup> Isto tako, morale su postojati i karte, poput *Tabula Peutingeriana*, novovjekovne kopije antičke karte iz 4/5. st.

Jedini antički pisac koji donosi nešto konkretnije informacije vezane uz udaljenost i brzinu putovanja je Prokopije iz 6. st. koji tako spominje (*Hist. Arc.* 30) da je na udaljenosti koja se može prijeći u jednom danu postavljeno 5 – 8 σταθμοί, od kojih je svaka imala 40

---

<sup>106</sup> Dvornik 1974, 100.

<sup>107</sup> Vidi bilj. 98 i 109.

<sup>108</sup> Casson 1974, 185.

<sup>109</sup> Za sve pravne podatke vezane uz strukture sustava *cursus publicus* vidi: Corpus Iuris Civilis: *Cod.* XII, 5.2, 16.3, 23.2-4, 51, 52, 58.2, *Dig.* L, 4.18, 5.10-11.

<sup>110</sup> Casson 1974, 185; Ramsay 1925, 68.

<sup>111</sup> *Ibid.*, 185.

<sup>112</sup> U neke pojedinosti i zanimljivosti s kojima se putnik u rimsko vrijeme suočavao na svom putu ovdje nećemo ulaziti no svakako vrijedi uputiti na: L. Casson, *Travel in the Ancient World*, London 1974, 197-218 (Ch. 12, Inns and Restaurants).

<sup>113</sup> J. W. McCrindle (ed.), *Periplus maris Erythraei*, London 1879.

konja i 40 timaritelja (konjušara). Na temelju Prokopijevog navoda, proučavanja raznih antičkih itinerara te raznih drugih stavki, W. M. Ramsay iznio je pretpostavku da su σταθμοί koje spominje Prokopije udaljenosti između dvije *mutationes* te da iznosi cca.  $8 \frac{1}{3}$  rimskih milja te je stoga običan putnik pješke mogao prevaliti cca. 17 milja na dan (cca. 25 km), putujući na konju 25 milja na dan (cca. 37 km), dok za glasnike pretpostavlja i 67-41 (prosječno oko 50 milja na dan (cca. 74 km) što ujedno znači da je vijest u rimsko carsko vrijeme putovala prosječnom brzinom od 50 milja na dan.<sup>114</sup> Brojke se čine valjanima ako uzmemo u obzir da se putuje 5 sati na dan, da je brzina prosječnog hoda 4-5 km/h te da konj /mazga u danu može prijeći 25 – 30 km.<sup>115</sup> Po pitanju glasnika i 50 milja na dan, to bi značilo da glasnik mora jahati u stalnom galopu. Iako konj ne može dugo galopirati, to je ipak izvedivo s obzirom na česte postaje gdje su se konji mogli zamijeniti. Ukoliko je vijest bila od velike važnosti moglo se putovati u duže od 5 sati na dan.

Anne Kolb u djelu *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich* koje je u potpunosti posvećeno mreži *cursus publicus* donosi i mnoštvo tablica s brzinama i načinima putovanja. Zato bismo ovdje izdvojili jednu takvu tablicu koja se odnosi na putovanje morskim rutama.<sup>116</sup> Tako ispada da su putniku koji je brodom putovao prosječnom brzinom od 5, 5 čvorova trebala 2 dana da iz Ostije stigne do bliže Afričke obale (270 n.m = cca. 500 km), 3 dana za put od Ostije do obala Galije (380 n.m = cca. 703 km), 4 dana za put od Ostije do obala Hispanije (510 n.m = cca. 944 km), ili pak 6 dana za put od Mesine do Aleksandrije (830 n.m = 1537 km). Osim kopnenim rutama, Rimljani su jednako tako mogli putovati i morskim rutama. Štoviše, većina robe prevozila se upravo brodovima. Međutim kad je riječ o prijevozu glasnika brodom, nema jasnih dokaza da je u tu svrhu bio organiziran regularan prijevoz carskim, službenim, brodovima.<sup>117</sup>

Uz pomoć kompjuterskog alata ORBIS – The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World (<http://orbis.stanford.edu/>) napravili smo i nekoliko vlastitih primjera koji govore o brzini i načinu putovanja u Rimskom carstvu. Kao ishodišna točka uzeta je Salona kao najveći antički grad na teritoriju današnje RH, a od Salone su potom napravljena mjerenja o brzini i načinu putovanja kada bi se putovali prema nekim drugim antičkim gradovima na teritoriju Hrvatske te gradu Rimu.

---

<sup>114</sup> W. M. Ramsay, *Roads and Travel in the New Testament*, u: J. Hastings (ed.), *Dictionary of the Bible, Extra Volume (IV)*, New York 1905, 386.

<sup>115</sup> A. E. Brehm, *Život životinja*, Zagreb 1989, 142.

<sup>116</sup> A. Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*, Berlin 2000.

<sup>117</sup> F. Millar, „Emperors, Frontiers and Foreign Relations, 31 B. C. to A. D. 378“, *Britannia* 13 (1982), 10.

Polazište	Odredište	Udaljenost <sup>118</sup>	Trajanje putovanja <sup>119</sup>		Brzina putovanja	
			Službeni glasnik	Običan putnik (pješice)	Službeni glasnik	Običan putnik (pješice)
<i>Salona</i>	<i>Burnum</i>	54 milja = c. 81 km	1 dan	3 dana	45 milja na dan (67 km/dan)	20 milja na dan (30 km/dan)
<i>Salona</i>	<i>Mursa</i>	250 milja = c. 370 km	5 i pol dana	13 dana	45 milja na dan (67 km/dan)	20 milja na dan (30 km/dan)
<i>Salona</i>	<i>Pola</i>	313 milja = c. 464 km	7 dana	15 i pol dana	45 milja na dan (67 km/dan)	20 milja na dan (30 km/dan)
<i>Salona</i>	<i>Iader</i>	98 milja = c. 145 km	2 dana	5 dana	45 milja na dan (67 km/dan)	20 milja na dan (30 km/dan)
<i>Salona</i>	<i>Narona</i>	85 milja = c. 125 km	2 dana	4 dana	45 milja na dan (67 km/dan)	20 milja na dan (30 km/dan)
<i>Salona</i>	<i>Roma</i> <sup>120</sup>	293 milja = c. 433 km	4 i pol dana	8 i pol dana	45 milja na dan (67 km/dan)	20 milja na dan (30 km/dan)

**Tab. 1** Udaljenost i trajanje putovanja od Salone prema drugim gradovima

<sup>118</sup> Udaljenost u miljama odnosi se na rimske milje (1 rim.milja = cca. 1,481 m). Isto tako, izražene udaljenosti odgovaraju cestovnim udaljenostima; putovanje morem nije uključeno u izračune.

<sup>119</sup> Program daje decimalne vrijednosti pa su ovdje prikazane vrijednosti zaokružene na cijeli broj (npr. 1.2 dana = 1 dan; 1.6 dana=2 dana i sl., dok 1.5 dana ipak bilježimo kao dan i pol). Također napominjemo da sve izražene vrijednosti ne uključuju putovanje noću što je automatska postavka samog programa ORBIS.

<sup>120</sup> Ovdje je napravljena iznimka pa se zadana ruta Salona-Rima odnosi na plovidbu preko Jadrana (*Salona-Aternum* (Pescara)) te nastavak puta cestom do Rima.

### 3.2 Provincijski upravitelj i njegov *officium*

Svakom carskom provincijom u Rimskom carstvu upravljao je provincijski upravitelj uz pomoć ureda (*officium consularis*). Senatorskim provincijama upravljao je *proconsul* čiji se ured sastojao od civilnih službenika koji su se nazivali *apparitores*.<sup>121</sup> Upravu nad carskim provincijama, s druge strane, imao je *legatus pro praetore* (*legatus Augusti pro praetore*) koji je bio postavljen izravno od cara te bio odgovoran izričito caru. Pravnu osnovu čini *Lex Gabinia* (67. god. pr. Kr.) koji omogućuje pojedincima da preuzmu veće ovlasti od samog senata. Uključuje i imenovanje legata, koji su od sad *de facto* u službi tog pojedinca, a ne senata. Do sredine 1. st. tri četvrtine svih provincija bit će pod upravom *legati pro praetore*. Za razliku od *apparitorum* koje su tvorili građani, *legatus pro praetore* i njegovi pomoćnici dolazili su iz legijskih redova. Naime, Senat je dodjeljivao *apparitores* samo magistrima pa su legati kao zamjenici istih morali naći drugi izvor pismenih ljudi. Na čelu sjedišta (*praetorium*) provincijskog upravitelja bio je postavljen centurion (*princeps praetorii*) s svojim zamjenikom (*optio praetorii*).<sup>122</sup> Iz svake legije u provinciji odvajao bi se određen broj vojnika koji su time postali službenici u upraviteljevom uredu. Obično bi se odvajalo po 1 *cornicularius*, 1 *commentarienses*, 10 *speculatores* te veći broj *beneficarii consularis*.<sup>123</sup> Na čelo ureda bio je postavljen kornikularij (*cornicularius*) koji je brinuo za cjelokupni rad ureda.<sup>124</sup> Slijedeći po rangu bio je komentarijen koji je bio zadužen za čuvanje spisa o upraviteljevim djelatnostima, a čini se da su istovremeno djelovala dvojica – jedan za civilne pravne poslove, a drugi za vojne.<sup>125</sup> *Speculatores* koji su pripadali uredu upravitelja imaju podosta drugačje zadaće od spekulatora o kojima smo govorili ranije. Djelovali su kao glasnici između Rima i provincije, mogli su biti smješteni u stacionarima kao i *beneficarii*, u jednom slučaju imaju funkciju vojne policije, a najčešće su posvjedočeni kao krvnici što su vjerojatno preuzeli od liktora.<sup>126</sup> *Beneficarii* su obavljali najraznovrsnije poslove, a ujedno su

---

<sup>121</sup> A. H. M. Jones, „The Roman Civil Service“, *JRS* 39 (1949), 38-42; ubuduće Jones 1949; Austin-Rankov 1995, 154-155, 161.

<sup>122</sup> N. B. Rankov, „The governor's men: the officium consularis in provincial administration“, u: Goldsworthy A, Haynes I (ed.), *The Roman Army as a Community*, JRA Supplementary series 1999, 19, bilj. 27; ubuduće Rankov 1999.

<sup>123</sup> Rankov 1999, 24; Jones 1949, 44, bilj.60-64 spominje 3 *cornicularii*, 3*commentarienses*, 10 *speculatores*; A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des Römischen Heeres*, Bonn 1908, 29-32; ubuduće von Domaszewski 1908.

<sup>124</sup> Rankov 1999, 19, 26. M. Clauss, *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian: Cornicularii, Speculatores, Frumentarii* (doktorska disertacija), Bochum 1973, 46-58.

<sup>125</sup> Ibid, 26.

<sup>126</sup> Glasnici: Tac. *Hist.* II, 73; usp. *B. Afr.* 31.4, Liv. XXXI, 24; ranije spomenuta stela spekulatora na kočiji (CIL III, 1650); P. K. Baillie Reynolds, „The Troops Quartered in the Castra Peregrinorum“, *JRS* 13 (1923), 168-189.

bili i najbrojniji – iz svake se legije u provinciji odvajalo po 60 beneficijarija.<sup>127</sup> Najčešće bi boravili u stacionarima (*stationes*), odnosno udaljenim postajama koje su se nalazile uz rudnike, vojne logore uz Barbarik te važna prometna čvorišta.<sup>128</sup> Stacionari se počinju razvijati u 2. st., naročito u provincijama uz tok Dunava pa bi jedan od prvotnih razloga nastajanja mreže stacionara mogla biti provala Markomana i Kvada tijekom kasnog 2. st.<sup>129</sup> Osim nadgledanja rudnika i vojnih instalacija, djelovali su i kao carinici te obavještajni agenti za informiranje upravitelja o stanju u graničnim područjima.<sup>130</sup> Ujedno, imali su ulogu lokalne policije pa bi u udaljenim područjima lokalnom stanovništvu često bili jedini vidljivi predstavnici Rimske vlasti.<sup>131</sup> Kornukulariji, komentarijenzi, spekulatori i beneficijariji pripadali su u skupinu *principales* – skupinu vojnika po rangu ispod centuriona koji su bili oslobođeni standardnih legionarskih obaveza i napora. Ovdje spadaju i *frumentarii* koji su djelovali kao glasnici, poput spekulatora, no mogli su biti zaduženi i za uhićenja, pratnju zarobljenika, a od vremena Trajana djelovat će i kao tajna služba.<sup>132</sup> Osim *principales* postojao je i razred *immunes* kojima su pripadali vojnici također oslobođeni standardnih obaveza i napora, a služili su kao pomoćnici i zamjenici ili majstori (kovači, stolari, u sanitetu itd.). U sklopu upraviteljeva ureda u razred *immunes* pripadali su razni pomoćnici (*adiutores*); tajnici, pisari, knjižničari i arhivisti (*exceptores, notarii, librarii, exacti*); u graničnim provincijama bili su prisutni i *interpretes* (prevoditelji); *immunes consularis* pomagali su beneficijarijima u izvršavanju njihovih zadaća; a mogli su biti prisutni i *questionarii, haruspices, stratores* (konjušari) i *protectores* (tjelesni čuvari), kao i obični *milites* s raznovrsnim manjim zaduženjima.<sup>133</sup> U konačnici *officium* je izgledao otprilike ovako:<sup>134</sup>

---

U stacionarima: CIL III, 138, 3021, 3615, 8173, 13719, 14165; AE 1959.330; AIJug. 273; *Spomenik* 71 (1931), 513. Vojna policija: *SHA, Pesc. Nig.* 10. Krvnici: *Sen. Ben.* 3.25, *Sen. Ira* 1.18.4; *Mk.* 6, 27; Jones 1949, 44-45; Rankov 1999, 26-27, bilj. 80. Općenito: von Domaszewski 1908, 20.

<sup>127</sup> Rankov 1999, 24.

<sup>128</sup> *Ibid.*, 27-28; Austin-Rankov 1995, 195-204; beneficijarske postaje posvjedočene su i na teritoriju Hrvatske. Za jednu takvu postaju u antičkom Magnumu koji se nalazi na cesti koja je od Salone vodila prema legijskom logoru Burnu vidi: I. Glavaš, „Municipij Magnum – raskrižje cestovnim pravaca i beneficijarska postaja“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 52 (2010), 45-59.

<sup>129</sup> Austin-Rankov 1995, 196-197.

<sup>130</sup> Rankov 1999, 29; Austin-Rankov 1995, 195-204.

<sup>131</sup> Rankov 1999, 27-29.

<sup>132</sup> Rankov 1999, 20, bilj. 36-37.

<sup>133</sup> *Ibid.*, 22, bilj. 47-57.

<sup>134</sup> Tablica preuzeta iz Rankov 1999, 23.

<i>principales:</i>	<i>cornicularii</i> <i>commentarienses</i> <i>speculatores</i> <i>beneficarii</i> <i>frumentarii</i>	
<i>immunes:</i>	<i>adiutores</i> <i>exceptores; notarii; librarii; exacti</i> <i>interpretes</i> <i>immunes</i>	<i>stratores</i> <i>protectores</i>
<i>milites:</i>	<i>officiales / milites</i>	<i>singulares</i>

Zadaće cjelokupnog ureda bile su vrlo široke pa zato niti ne iznenađuje velik broj ljudstva koji je sudjelovao u radu upraviteljevog ureda. U vrijeme kasnog 2. st i ranog 3. st. poznato je najviše vojnih epigrafskih spomenika pa N. J. E. Austin i N. B. Rankov za taj period pretpostavljaju da je sa svim ranije navedenim osobljem ured upravitelja u konačnici mogao biti sačinjen od 100-150 ljudi u provincijama s jednom stacioniranom legijom, 200-300 ljudi u provincijama s dvije legije te čak 300-450 ljudi u provincijama s tri legije.<sup>135</sup> Čak i da se radi o pretjeranim brojkama, cjelokupni ured zacijelo je bio brojan radi mnogih zadaća koje je ured obavljao:<sup>136</sup>

1. zapovjedništvo i administracija vojske (legija i pomoćnih postrojbi koje su bile smještene u istoj provinciji)
2. diplomacija koja je naročito dolazila do izražaja u graničnim provincijama
3. unutarnja politička sigurnost (razne pobune, itd. koje je trebalo spriječiti ako bi do njih došlo)
4. civilna administracija
5. provođenje kriminalnog prava i rimskog prava općenito
6. policijske dužnosti, stražarske dužnosti, obrana zidina, patrole itd.
7. odnos s provincijskom populacijom – zato su možda glavni alat romanizacije u provincijama bile upravo strukture upraviteljevog ureda

<sup>135</sup> Austin-Rankov 1995, 152-153.

<sup>136</sup> Rankov 1999, 25-31; Jones 1949, 38-55; Austin-Rankov 1995, 149-161; za popis raznih zadaća koje su vojnici provincijskog ureda obavljali znamo putem sačuvanih dokumenata od kojih je najznačajniji *pridianum* (godišnje izvješće o brojčanom stanju) jedne Mezijske kohorte iz 105. god., vidi: R. O. Fink, „Hunt's Pridianum: British Museum Papyrus 2851“, *JRS* 48 (1958), str. 102-116.

Održavanje i čuvanje arhiva bila je vrlo važna komponenta rada ureda. Prve stalne vojne postrojbe bit će stvorene u vrijeme Augusta pa je to zahtijevalo i veću administrativnu brigu. Posvjedočeni su mnogi dokumenti u formi papirusa i drvenih tablica, ali i prijepisi istih, a tiču se raznih razmještaja vojnih postrojbi, registra časnika, legionara pa čak i konja, izvješća o snazi i statusu legija i pomoćnih postrojbi, premještajima, otpustima, novačenju itd.<sup>137</sup> Specijalizacija unutar ureda mnogo je više bila istaknuta kod niže rangiranih službenika – *immunes* – dok su *principales* imali mnogo raznovrsnije zadaće, naročito beneficijariji. U svijetlu navedenih poslova i zadaća koje je cjelokupni *officium* provodio, to možda i nije toliko iznenađujuće. Svi oni bili su upraviteljevi ljudi i radili su što se od njih tražilo.

### ***Beneficijarijska koplja.***

Kako je upravitelj ured *de facto* bio dio rimske izvršne vlasti, to je vrijedilo i za osoblje koje je neposredno sudjelovalo u provođenju iste. Koplje, stari simbol rimske moći, nosili su službenici na zadatku što je stanovništvu signaliziralo da se radi o izvršnoj ruci upravitelja, a time i cara.<sup>138</sup> Ceremonijalna, beneficijarska koplja (njem. Beneficiarierlanzen) prikazana su na mnogim nadgrobnim spomenicima frumentarija (*frumentarii*), beneficijarija (*beneficirarii consularis*) i spekulatora (*speculatores*) (vidi sl. 1, 3, 5).<sup>139</sup> Arheološkim iskopavanjima pronađeni su i predmeti koji sadržavaju simbol haste – koplja, a u Gornjoj Germaniji i pravi primjerci beneficijarskih koplja.<sup>140</sup> (sl. 4) Pošto su upravo vojnici činili provincijsku administraciju, većini stanovništva u Carstvu rimska administracija imala je upravo vojno lice. Potkraj 3. st došlo je do razdvajanja civilne i vojne vlasti, no čak je i civilna *officia* preuzela i održavala vojnu formu, tj. *officiales* su nominalno bili dio vojnih postrojbi, nosili vojnu uniformu i dobivali vojne činove.<sup>141</sup>

---

<sup>137</sup> Austin-Rankov 1995, 155-161.

<sup>138</sup> A. Alföldi, „Hasta-Summa Imperii: The Spear as Embodiment of Sovereignty in Rome“, *American Journal of Archaeology* 63, no. 1 (1959), 1-27.

<sup>139</sup> *Frumentarii*: CIL III, 3241 (*frumentarius* sjedi na kolima i nosi koplje), 5579; *beneficirarii consularis*: CIL III 6379=8656, 12895; XIII 1909, 6557, 6628, 7400 (=ILS 4192a), 7731, 11777; *speculatores*: CIL III 1650 (već ranije spomenuti spekulador na kolima), 9401, AE 1914.75, 1945.88 (posljednja tri nađena u Saloni).

<sup>140</sup> Rankov 1999, 31, bilj.121-123; posebno Z. Mráv, „Auf Reisewagen applizierte “Beneficiarierabzeichen” aus zwei nordostpannonischen Wagengräber. Die eraviskische Stammeselite im Dienste Roms“, *Archaeologiai Értésítő* 136 (2011) 21–61.

<sup>141</sup> Jones 1949, 38-55.





Sl. 3 Detalj nadgrobne stele spekulatora iz Viminacija (gore) i detalj nadgrobne stele frumetarija iz Sirmija (dolje)



Sl. 4 Primjerak Beneficiariierlanze iz Sárszentmiklósa u Mađarskoj

### 3.3 *Frumentarii*

Početak 2. st. javljaju se svjedočanstva jedne vrlo specifične službe – tzv. *frumentarii* – koju se zbog raznih aktivnosti i djelatnosti često naziva „rimskom tajnom službom“. Iako im je glavna zadaća bila prenošenje informacija iz provincija u Rim i obrnuto, nerijetko će sudjelovati i u nizu drugih djelatnosti pa i u raznim tzv. „prljavim poslovima“. Postoji nekoliko važnih aspekata proučavanja *frumentarija*, tj. njihovih zadaća i uloge u Carstvu. Jedan aspekt tiče se njihovog prvotnog zaduženja tijekom kasne Republike čemu i duguju ime *frumentarii* te analize zaduženja koja su imali kao razvijena služba u Carstvu. Nadalje, to je *castra peregrina*, logor na Celiju u istočnom dijelu Rima gdje bi boravili prilikom službenog dolaska u Rim, a gdje bi započinjalo njihovo djelovanje kao carevih agenata. Na posljetku, bitan je i aspekt njihove uloge u upraviteljevom uredu u provinciji koji je bio polazište za sve daljnje djelatnosti.

#### ***Prvi spomeni i rana zaduženja***

*Frumentarii* su prvi puta literarno posvjedočeni početkom 2. st. u vrijeme Trajana i Hadrijana. Jedan *frumentarij* pojavljuje se kao glasnik u službi provincijskog ureda u Egiptu, a dokument na kojem je to zabilježeno je datiran u 100 - 125 g.<sup>142</sup> Drugi je pak posvjedočen kao nadglednik gradnje u Delfima 118 – 120 g.<sup>143</sup> Autor *Historiae Augustae* spominje *frumentarije* kao Hadrijanove agente: „*ut per frumentarios occulta omnia exploraret...*“ (*Vit. Hadr.* XI, 4). Ipak, prvotnu ulogu *frumentarija* treba tražiti u vojnoj logistici, odnosno nabavi žita na što upućuje riječ *frumentum* u njihovom imenu.<sup>144</sup> Vrlo organiziran sustav nabave žita – *annona militaris* – datira u kraj 2. st., međutim potreba za nabavom žita za vojsku je, naravno, sigurno postojala i ranije.<sup>145</sup> Razlozi zašto u toj ulozi *frumentarii* ipak nisu bili spominjani tijekom 1. st. i ranije su višestruki. U prvom redu, rutinska logistička organizacija vojske rijetko je dobila pozornost antičkih autora poput nekih drugih, upečatljivijih, aspekata

---

<sup>142</sup> H. C. Youtie, J. G. Winter, *Papyri and Ostraca From Karanis* (Michigan Papyri, 8), Ann Arbor 1951, 472. 16 (str. 41).

<sup>143</sup> ILS 9473 = Dittenberger SIG<sup>3</sup> 830.

<sup>144</sup> Rostovtzeff, " *Frumentum*," R-E VII (1910) 181; W. G. Sinnigen, „The Origins of the 'Frumentarii'“, *Memoirs of the American Academy in Rome* 27 (1962), 214; ubuduće Sinnigen 1962.

<sup>145</sup> D. van Berchem, „L'annone militaire dans l'empire romain au III<sup>e</sup> siècle“, *Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France* 10, Série 8 (1937), 138-142.

vojnog života. Isto tako, bilo bi neobično da ih autor koji piše tijekom 1. st. spomene izričito kao „*frumentarii*“ pošto se su u službenom govoru svi *officiales* sve do poč. 2. st. neovisno o njihovoj funkciji nazivali „*beneficarii*“.<sup>146</sup> Uzmimo i primjer Plinija Ml. koji u jednoj od korespondencija s Trajanom kaže da je odredio deset dodatnih beneficijarija u *officium* zadužen za opskrbu žitom gdje neke od tih deset vojnika možemo vidjeti kao frumentarije (Pliny *Ep.* X, 27).<sup>147</sup> Također, sve do Hadrijanovih reformi nema, strogo govoreći, podčasničkih činova, već su se sva zaduženja koja bi obično obavljali takvi vojnici nazivala prosto *munera*.<sup>148</sup> Neka druga zaduženja koja će frumentariji imati tijekom narednih stoljeća, npr. hapšenja i prijevoz zatvorenika, sve do Flavijevskog perioda obavljale su druge skupine, najčešće pojedinci iz pretorijanske garde.<sup>149</sup> Isto tako, tijekom ranog principata pretorijanci će obavljati i druge poslove poput političkih ubojstava (Tac. *Ann.* I. 6, I. 3, II. 37. 4, XV. 60. 3). Centralizacija službe frumentarija datira u doba Domicijana kada je došlo do reformi u logističkoj i komunikacijskoj mreži<sup>150</sup> pa će frumentariji zbog svog prvotnog zaduženja koje je zahtijevalo stalno putovanje između dvije točke, Rima i provincija, te zbog kontakta sa ne samo vojskom i birokracijom nego i lokalnim stanovništvom postati podobni i za druge poslove.<sup>151</sup> Prema Svetoniju (Suet. *Dom.* 8), u vrijeme vladavine Domicijana carska administracija bila je izrazito učinkovita, a stupanj korupcije bio povijesno nizak.

---

<sup>146</sup> Vidi, npr., Tac. *Hist* IV, 48 sa kometarima: Von Domaszewski 1908, 63 i bilješka 8 te Jones 1949, 44 i bilj.59. Usp. ILS, 2073, „Sex. Cetri Severi spec. beneficiarii Getae ab comentaris custodiaru“ i CIL 03, 6754, „Bb. et corniculari eius“.

<sup>147</sup> Jones 1949, 44 i bilj. 59.

<sup>148</sup> Sinnigen 1962, 217.

<sup>149</sup> Durry, „Praefectus Praetorio“, R-E XXII (1954) 2414; M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 146), Paris, De Boccard, 1938, 172, 351; ubuduće Durry 1938; usp. Filon, *Flacc.* 13.

<sup>150</sup> B. W. Jones, *The Emperor Domitian*, Lodon – New York 1992 (1993), 72-114.

<sup>151</sup> Durry 1938, 28; Sinnigen 1962, 223-224. Za dataciju frumentarija vidi i: P. Cosme, P. Faure, „Identité militaire et avancement au centurionat dans les castra peregrina“, *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 15 (2004), 348-349.

*Frumentarii* su najprije bili obični legionari promaknuti u čin frumentarija u sklopu legije nakon čega bi često služili u administrativnom aparatu provincijskih upravitelja. Mnogi od njih vjerojatno su unovačeni u matičnoj provinciji, iako to nije uvijek trebao biti slučaj.<sup>153</sup> Iz svake legije odvajalo bi se po tri frumentarija koji bi bili poslani u provincijsko središte u *officium*. Dvojica bi bila poslana na službu u Rim, a jedan bi ostao služiti u sklopu upraviteljevog ureda.<sup>154</sup> Pripadnost provincijskom uredu potvrđuju i stele s prikazom beneficijarskih koplja na kakvima nalazimo i frumentarije.<sup>156</sup> Kako smo naveli, glavna zadaća frumentarija bila je prenošenje obavijesti od provincije (upravitelja) do Rima (cara). U kontakt s carem došli bi preko *castrorum peregrinorum* tek nakon što bi bili poslani u Rim po službenoj zadaći. Stoga je upravo njihova dostupnost za vrijeme čekanja da se vrate u matičnu provinciju i nedostatak veza (političkog utjecaja ili bilo kojeg drugog utjecaja) ono što ih je činilo idealnim da budu uključeni u posebne zadatke koje je odobravao sam car.<sup>157</sup> Frumentariji, dakle, istovremeno pripadaju i *castrorum peregrinorum* i provincijskom uredu – kad su boravili u provinciji djelovali su po upraviteljevim naredbama, a kad su bili u Rimu po carevim što je često uključivalo premještanje u neku drugu provinciju, špijuniranje i obavještanje te razne atentate i ubojstva. To je ono što B. Rankov navodi kao *dual attachment and a dual loyalty*.<sup>158</sup> Po završetku službe u Rimu bili bi poslani u matičnu

---

<sup>152</sup> Prema Austin-Rankov 1995 gdje se navodi „*a dual attachment and a dual loyalty*“.

<sup>153</sup> Od ljudi kod kojih je poznat i njihov *origo* i legija u kojoj su služili, za sljedeće možemo reći da su unovačeni u vlastitoj provinciji: CIL II, 4154 (Italica, VII Gemina); CIL VI, 232 (Carthago, III Augusta), 3336 (Savaria, II Adiutrix), 3342 (Oescus, V Macedonica), 3346 (Glevum, VI Victrix), 3353 (Augusta Vindelicum, VIII Augusta), 3360 (Ara Agrippinensium, XXX Ulpia), 36775 (Nicomedia, III Parthica); CIL XIII, 8040 (Frizija, I Minervia), 8282 (Hispanija, VII Gemina); AE 1917/18, 57 (Kartaga, Verecunda, III Augusta); AE 1978, 342 (Hispanija, VII Gemina). Sljedeći nisu služili u lokalnoj legiji: CIL III, 1474 (Sarmizegethusa, VI Victrix), CIL VI, 423 (Heliopolis, centurion legije IV Flavia), 1636 (Italija, centurion legije III Gallica), 3348 (Ara Agrippinensium, VII Gemina), CIL, XI 448 = AE 1977, 259 (Italija, VI Victrix).

<sup>154</sup> N. B. Rankov, „Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia“, *ZPE* 80 (1990), 177-178; ubuduće Rankov 1990; Austin-Rankov 1995, 136.

<sup>155</sup> G. Cupcea, „The missions of the soldiers in the *limes* provinces. *Frumentarii* in Dacia“, *Near and beyond the Roman Frontier* (Proceedings of a colloquium held in Targoviste, 16-17 October 2008), *Supplementum Cercetări Arheologice XVI* (2009), 306-307, bilj. 23, 24; ubuduće Cupcea 2009.

<sup>156</sup> CIL III, 3241 (*frumentarius* sjedi na kolima i nosi koplje), 5579.

<sup>157</sup> Njihova uska povezanost sa carem vidljiva je na mnogim natpisima gdje se nazivaju *frumentarii Augusti* (IGR III, 80 = ILS 9476; AE 1977, 60; ILS 9473; CIL XIII, 1771). Austin-Rankov 1995, 136.

<sup>158</sup> Austin-Rankov 1995, 136-137. Ovdje napominjemo da postoji i mišljenje da *frumentarii* nisu služili u provincijskim uredima (v. J. C. Mann, „The Organization of Frumentarii“, *ZPE* 74 (1988), 149-150) no prema mišljenju autora ovog rada argumenti B. Rankova neusporedivo su bolje obrazloženi pa ćemo se držati takvog shvaćanja.

provinciji, ali i druge provincije gdje njihove matične postrojbe nisu boravile<sup>159</sup>, a isto tako posvjedočeni su i u provincijama bez stalne vojne posade (*provinciae inermes*).<sup>160</sup>

Za vrijeme boravka u Rimu *frumentarii* su bili smješteni u logoru na Celiju u istočnom dijelu Rima, a poznat je pod nazivom *castra peregrina*. Amijan Marcelin spominje „*castra peregrina quae sunt in Monte Caelio*“ (Amm. XVI, 12.66), a postojanje ove građevine potvrdila su i arheološka iskopavanja početkom 20. st. prilikom kojih je ustanovljeno nekoliko faza gradnje.<sup>161</sup> Druga faza koja je nama interesantnija datira u vrijeme Trajana ili nešto ranije.<sup>162</sup> Kao što riječ *peregrinus*, -i, m. opisuje, riječ je o utvrdi gdje bi boravili oni koji su u Rimu bili smatrani strancima. Valja napomenuti da se naziv *peregrinus* ne odnosi na politički status pošto je putem epigrafskih izvora s lokaliteta utvrđeno da se oni koji su u *castrorum* boravili, spominju kao *milites* što upućuje na njihovo građansko pravo.<sup>163</sup> Stoga, *milites peregrini* je bio službeni naziv za vojnike u gradu Rimu koji su u Rim dolazili iz provincija radi posebnih zaduženja,<sup>164</sup> a upravo zbog toga što su dolazili iz provincija, čime su se razlikovali od *milites urbani* iz grada Rima<sup>165</sup>, vojni logor gdje su boravili nazivao se *castra peregrinorum / peregrina*. Isto tako, kad je riječ o ljudima koji su poznati kao *principes peregrinum*, *subprincipes peregrinum* i *optiones peregrinum* ne radi se o peregrinskim plemenskim vođama ili sl. već o rimskim građanima, a pridjev *peregrinus* imali su zbog toga što su držali zapovjedništvo nad upravo spomenutim vojnicima. Kako je bilo vrlo važno imati komunikaciju s legijama i provincijama, bilo je potrebno imati i spremne glasnike koje bi Rim s rutinskim naredbama mogao poslati na potrebna mjesta (i obrnuto, s raznih mjesta u Rim) pa je prema tome bilo potrebno imati i mjesto gdje bi se pridošli glasnici mogli smjestiti. U tu je svrhu služio logor *castra peregrina* koji je bio sjedište vojnika iz raznih službi koji su iz provincija po službenoj zapovijedi stizali u Rim. Sastojali su se poglavito od *frumentarija*, ali spominju se i *centuriones deputati*, *centuriones supernumerarii*, *centuriones frumentarii* i *speculatores* koji su nakon *frumentarija* bili druga

<sup>159</sup> CIL 03, 1474: *Frum. Leg. VI Victricis (Sarmizegethusa)*; 3578: *Frum. Leg. IV Flaviae (Aquincum)*; 5579: *Frum. Leg. VII Geminae (Noricum)*; CIL VIII, 2867: *Frum. Leg. V Macedonicae (Lambaesis)*.

<sup>160</sup> To nije iznenađujuće pošto su i takve provincije zahtjevale administrativni kadar pa se zbog toga moralo novačiti iz drugih legija kako vlastitih nisu imale. CIL 03, 1771, IGRR 03, 80 (φρουμηντάριος Αὔγουστου) (*Lugdunensis*). CIL III, 433: *Frum. Leg. X Geminae* i *Frum. Leg. I Adiutricis (Ephesus)*; 2063: *Cen. Frum. Leg. III Cyrenaricae (Dalmatia)* i 1980: *Cen. Frum. Leg. II Traianae (Dalmatia)*; CIL 03, 433, iz Azije. *Ib.* 1980, 2063 iz Dalmacije.

<sup>161</sup> Za detalje vezane uz postupak iskopavanja vidi P. K. Baillie Reynolds, T. Ashby, „The Castra Peregrinorum“, *JRS* 13 (1923), 152-167.

<sup>162</sup> Rankov 1999, 30.

<sup>163</sup> P. K. Baillie Reynolds, „The Troops Quartered in the Castra Peregrinorum“, *JRS* 13 (1923), 168-170; ubuduće Baillie Reynolds 1923.

<sup>164</sup> Baillie Reynolds 1923, 168-170; Rankov 1990, 176.

<sup>165</sup> Durry 1938, 27.

najbrojnija postrojba u logoru.<sup>166</sup> Pretpostavlja se da je u logoru moglo boraviti do 400 frumentarija što je polovina od ukupnog broja frumentarija u carstvu ako se uzme u obzir da ih je još toliko boravilo u provincijskim sjedištima u oficiju.<sup>167</sup> Unutar logora, epigrafski su posvjedočeni frumentariji iz skoro svih legija u Carstvu.<sup>168</sup> Po dolasku u Rim bili bi smješteni u logor *castra peregrina* kojim je upravljao *princeps peregrinorum* te organizirani u *numerus frumentariorum*<sup>169</sup> za careve osobne potrebe.<sup>170</sup> Takva jedinica imala je i vlastitu hijerarhiju sa vlastitim oficirima<sup>171</sup> koji su kako slijedi: *optio*, *canalicularius*, *aedilis castrorum* i *centurio frumentarius* u što su i mnogi frumentariji mogli biti promaknuti za vrijeme boravka u Rimu (o napredovanjima frumentarija nešto kasnije).<sup>172</sup> Za vrijeme boravka u logoru zadržavali su svoj provincijski identitet što se vidi prema nadgrobnim spomenicima koje su preminulim frumentarijima podizali drugovi iz njegove matične legije ili legije iz iste provincije, a zanimljivo je i da se međusobno nazivaju *collegae*<sup>173</sup> što upućuje na snažnu osobnu i kolegijalnu povezanost.<sup>174</sup> No isto tako nije bila iznimka da su se udružili unutar logora, kao na primjeru posvete geniju logora od frumentarija legije *VIII Augusta* (Gornja Germanija) i frumentarija legije *XIII Gemina* (Dakija).<sup>175</sup> Po završetku zadaća koje bi im bile povjerene u Rimu, frumentariji bi bili vraćeni u matičnu legiju ili legiju provincije odakle su došli, a tamo bi se uključili u rad provincijskog ureda.<sup>176</sup> *Castra peregrina* bilo je i centralno mjesto odakle bi se frumentariji iz Rima slali u provincije bez stalne vojne posade (*provinciae inermes*).<sup>177</sup> Na poslijetku spomenimo još i zanimljivost da je unutar logora

---

<sup>166</sup> Baillie Reynolds 1923, 175-178.

<sup>167</sup> Austin-Rankov 1995, 152. Vidi i Baillie Reynolds 1923, 177 gdje se spominje 300 – 400 za sve vojnike unutar *Cas. per.* i W. G. Sinnigen, „The Roman Secret Service“, *The Classical Journal* 57, br. 2 (1961), 67, bilj. 28 gdje se spominje upola manje – 200 frumentarija unutar *Cas. per.*

<sup>168</sup> Baillie Reynolds 1923, 170-171.

<sup>169</sup> CIL VI, 3341; XIV, 125 = ILS 2223

<sup>170</sup> Cupcea 2009, 306; Austin-Rankov 1995, 136.

<sup>171</sup> Rankov 1999, 30, bilj. 109.

<sup>172</sup> Cupcea 2009, 306.

<sup>173</sup> Npr. CIL VI, 3332.

<sup>174</sup> Rankov 1990, 180: CIL VI, 3332 = 4881 (frumentariju legije *I Adiutrix* stelu podiže frumentarij iz legije *X Gemina (Pannonia Superior)*), 3334 (frumentariju legije *I Minervia* stelu podiže frumentarij iz legije *XXX Ulpia Victrix (Germania Inferior)*), 3349 (frumentariju legije *VII Gemina* stelu podiže frumentarij iz iste legije (*Tarraconensis*)), 3351 (frumentariju legije *VIII Augusta* stelu podižu trojica iz legije *XXII Primigenia (Germania Superior)*), 3357 (frumentariju legije *XX Valeria Victrix* stelu podižu dvojica iz iste legije (*Britannia*)), 3362 (frumentariju legije *XXX Ulpia Victrix* stelu podiže frumentarij iz legije (*Germania Inferior*)); 32873 = X, 6575 (frumentariju legije *XXII Primigenia* stelu podiže frumentarij iz legije *VIII Augusta (Germania Superior)*); III, 433 = ILS 2368 (Efez) frumentariju legije *X Gemina* stelu podiže frumentarij iz legije *I Adiutrix (Pannonia Superior)*.

<sup>175</sup> CIL IV, 230 = 36748

<sup>176</sup> Rankov 1990, 177, bilj. 7.

<sup>177</sup> Npr. *frumentarius legionis VII Gemina (Hispania Tarraconensis)* i *centurio frumentarius legionis I Adiutrix (Pannonia Superior)* u Noriku, *frumentarius legionis I Adiutrix* i *centuriones frumentarii legionis III Cyrenaica (Arabia)* u Dalmaciji, *frumentarii legionis I Italica (Moesia Inferior)* i *X Fretensis (Syria)* u Aheji ili pak

pronađen i posvetni natpis na kojem se spominje *templum Iovis reducis c(astrorum) p(eregrinorum)*<sup>178</sup>, tj. Jupiteru Sretnog Povratka (*Jupiter Redux*) što je vrlo prikladno s obzirom na narav posla službi koje su boravile u logoru.

### **Zadaće frumentarija kroz 2. i 3. stoljeće**

Primarna zadaća frumentarija bila je prenošenje raznih poruka između Rima i potrebnih odredišta (i obrnuto). Nadgrobna stela T. Varonija Marona (*Titus Varronius Maro*) gdje stoji „*Qui cucurrit frumentarius annos XI*“ često je spominjana kao izvrsna potvrda uloge frumentarija kao glasnika između Rima i provincija.<sup>179</sup> U toj ulozi spominju ih i antički autori: Kasije Dion ih naziva γραμματοφόροι ili ἀγγελιαφόροι (LXXVIII, 14.1, 15.1), jedan od autora djela *Historiae Augustae* spominje da su poruke odaslane u sve provincije putem frumentarija (*scriptum est praeterea ad omnes provincias missis frumentariis*) (*SHA Max. et Balb.* 10.3; cf. Herodian 7, 7.5.) te da su frumentariji glasnici koji donose povjerljive izvještaje (*Div. Claud.* 17. 1). Potvrdu daju i epigrafski spomenici, npr. spomenuti natpis iz Salone ili pak natpis iz Azije koji spominje pismo cara Filipa Arapina (*Marcus Iulius Philippus*) (244. – 249. god.) M. Aureliju Eglektu koje je prenio frumentarij<sup>180</sup>, ili pak nadgrobni spomenik iz Sirmija koji prikazuje frumentarija u kočiji kako obavlja svoju dužnost (sl. 5).<sup>181</sup> U vezi njihove zadaće kao glasnika zanimljivo je primijetiti da nije posvjedočen ni jedan frumentarij koji bi pripadao legiji *II Parthica* koja je bila smještena na brdu Albanu blizu grada Rima te je ujedno bila jedina legija u carstvu koja nije bila podređena provincijskom upravitelju.<sup>182</sup> Za njihovu efikasnost kao glasnika bilo je potrebno povezati službu frumentarija sa sustavom *cursus publicus* što se vjerojatno zbilo za vrijeme Trajana (Aurelije Viktor, *De Caes.* 13: *simul noscendis ocius quae ubique e republica gerebantur, admota media publici cursus, quod equidem munus satis utile in pestem orbis*

---

*frumentarii legionis VIII Augusta (Germania Superior), X Gemina i I Adiutrix (Pannonia Superior), Ferrata (Syria) te centurio frumentarius legionis XIII Gemina (Dacia) u Aziji; Rankov 1990, 176-177, bilj. 6.*

<sup>178</sup> CIL VI, 428.

<sup>179</sup> I. Matijević, „*Qui cucurrit frumentarius annos XI*“, *Tusculum* 7 (2014), 67-74; ubuduće Matijević 2014; Rankov 1999, 29, bilj. 105; Baillie Reynolds 1923, 180; Rankov 1990, 180-182; Cupcea 2009, 306; CIL III, 2063, 8581=ILS 2370.

<sup>180</sup> CIL III, 14191.

<sup>181</sup> CIL III, 3241; Spomenik je sličan ranije spomenutom spomeniku spekulatora u kočiji iz Viminacija (CIL III, 1650).

<sup>182</sup> Rankov 1990, 180.

*Romani vertit posteriorum avaritia insolentiaqua*).<sup>183</sup> Zato su uz *cursus publicus* na važnim čvorištima i uz luke postojale *stationes* uz koje su frumentariji često i epigrafski posvjedočeni.<sup>184</sup>



Sl. 5 Nadgrobna stela frumentarija iz Sirmija

Bili su glavni akteri raznih špijunaža i sličnih aktivnosti. U djelu *Historiae Augustae* spominju se kao tajni agenti putem kojih je Hadrijan bio vrlo dobro informiran o raznim tajnama članova obitelji i prijatelja: „*ut per frumentarios occulta omnia exploraret...*“ (*Vit. Hadr.* 11, 4). Informirali su ga čak i o sitnim, naizgled nebitnim detaljima. Tako je saznao za sadržaj poruke koju je određena žena dala poslati svom mužu u kojoj se žali na njegovo ponašanje i prekomjerni boravak u termama. Kad je isti od Hadrijana tražio dopust, car je komentirao kako mu je jasno o čemu se radi, na što mu je ovaj iznenađen odgovorio: „Zar je i tebi moja žena (kao i meni) pisala?“ (*Vit. Hadr.* 11, 6). Vrlo slično odnosi se i na frumentarije Aleksandra Severa koji je uostalom pažljivo birao da njegovi agenti budu svima neznani jer kako je znao kazati, svakog se može podmititi (*Vit. Alex.* 23, 2).<sup>185</sup> Car Makrin koristio je frumentarije i za špijunažu vlastitih vojnika pa je znao čak i za njihove preljube (*Vit. Macr.*

<sup>183</sup> Baillie Reynolds 1923, 181.

<sup>184</sup> CIL VI, 230; XIV, 7, 125 (*statio n(umeri) fr[umentari]orum*); X, 1771 i posebno Rankov 1990, 181, bilj. 21.

<sup>185</sup> To je upravo ono što smo ranije naveli, da je nedostatak veza (političkog utjecaja ili bilo kojeg drugog utjecaja) ono što ih je činilo idealnim da budu uključeni u posebne zadatke koje je odobravao car.



12.4-5).<sup>186</sup> Uz špijunaže se često vezuju i razni atentati koje bi naručivali carevi, a frumentariji ih spremno obavljali. Ovdje je vrlo zanimljiv centurion Marko Akvilije (*Marcus Aquilius*) koji je bio renomirani ubojica senatora (*notus caedibus senatoriis*) pa je bio angažiran nekoliko puta tijekom kasnog 2. st., a putem posvetnog natpisa zna se da je bio *centurio frumentarius*.<sup>187</sup> Takve poslove mogli su obavljati i pretorijski tribuni i centurioni (Tac. *Ann.* I, 6.1, 3; XI, 37.4; XV, 60.3; *Hist.* I, 85). U sklopu oficija mogli su obavljati razna hapšenja i pratnju zarobljenika poput onih koje spominju Euzebije (*Hist. Eccl.* 6.11.22; 6.40.2-4) ili pak Ciprijan (*Epistoles* 81.1)<sup>188</sup>, a ako bi zatvorenike pratili u Rim, *Castra Peregrina* obično je služio kao privremeni smještaj zatvorenika što se nastavilo i u kasnu antiku (Amm. XVI, 12, 66).<sup>189</sup>

U Aziji su posvjedočeni sa svojevrsnim policijskim dužnostima uz što se vezuje i nekoliko epigrafski potvrđenih pritužbi lokalnog stanovništva na njihova iznuđivanja, tj. ucjene.<sup>190</sup> G. Cupcea smatra da su takve policijske dužnosti povezane sa stacionarima (*statio*) koje su služile kao baza za takve vojnike odaslane izvan gradova.<sup>191</sup> Slične zadaće uključivale su nadziranje raznih projekata, npr. *centurio frumentarius* i *frumentarius legionis II Italica* bili si nadglednici u kamenolomu Carrara (*Luna*),<sup>192</sup> *frumentarius legionis I Italica* bio je nadglednik gradnje u Delfima po Hadrijanovom zaduženju,<sup>193</sup> jedan frumentarij sudjelovao je u popravku *scholae speculatorum*.<sup>194</sup> Nama posebno interesantan i *centurio frumentarius legionis II Traianae* koji je bio na čelu veksilacija legija *II Italica Pia* i *III Italica Concordia* čiji vojnici su gradili zidine Salone u vrijeme Markomanskog prodora krajem 2. st., vjerojatno po carevoj naredbi.<sup>195</sup>

---

<sup>186</sup> Za još primjera špijunaže vidi: *Vit. Claud.* 17.1, *Vit. Alb.* 8.1-3; usp. Herodijan III, 5.3-8. Još: Cass. Dio 78.17.1, 79.15.1

<sup>187</sup> CIL 10, 6657; *SHA Did. Iul.* 5.8, *Pesc. Nig.* 2.6, *Sev.* 5.8. Frumentarije je koristio i Komod (*Comm.* 4.5).

<sup>188</sup> G. Lopuszanski, „La Police romaine et les Chrétiens“, *L'antiquité classique* 20 (1951), 22-23; ubuduće Lopuszanski 1951; Rankov, 181.

<sup>189</sup> Baillie Reynolds 1923, 186.

<sup>190</sup> IGR IV, 1368; AE 1964, 231. S. Mitchell, „Requisitioned transport in the Roman Empire“, *JRS* 66 (1976), 106-31, posebno 114-5; Rankov 1990, 177, bilj. 8.

<sup>191</sup> Cupcea 2009, 307. Frumentariji u stacionarima: Azija (CIL III, 7041; AE 1907, 35 = ILS 9474), D. Moesia (AE 1980, 828), Dalmatija (CIL III, 2823; 3020 = 10057).

<sup>192</sup> CIL XI, 1322.

<sup>193</sup> ILS 9473.

<sup>194</sup> CIL III, 3524; Cupcea 2009, 307, bilj. 39.

<sup>195</sup> CIL 03, 1980 = ILS 2287; Rankov 1990, 177.

## Napredovanja

Frumentariji su mogli napredovati na tri područja: u sklopu legije, u sklopu *castrorum peregrinorum*, te u sklopu ureda provincijskog upravitelja.<sup>196</sup> Svoju karijeru svaki frumentarij započeo bi u sklopu legije čemu svjedoči i nekoliko spomenika koji pokazuju da su se frumentariji navačili iz redova običnih legionara.<sup>197</sup> Postoje podaci za nekoliko takvih promaknuća unutar legije; *Caius Mellonius Severus, frumentarius legionis XXII Primigeniae*<sup>198</sup> promaknut u centuriona u istoj legiji.<sup>199</sup> *Marcus Valerius Secundus, frumentarius legionis VII Geminae*<sup>200</sup> također promaknut u centuriona u istoj legiji<sup>201</sup> te *Claudius Victorius* koji je kao *factus frumentarius beneficiarius* bio promaknut u legijskog tribuna (*tribuni legionis*).<sup>202</sup> Frumentariji su također mogli biti promaknuti u neki čin unutar *Cas.per.*<sup>203</sup>, primjerice u *optio peregrinorum*<sup>204</sup> ili *centurio frumentarius*<sup>205</sup>. *Centurio frumentarius* je pak mogao dalje biti promaknut u *subprinceps peregrinorum*<sup>206</sup>, *viceprinceps peregrinorum*<sup>207</sup>, *exercitator singularium Imperatoris*<sup>208</sup> ili čak u *primuspilus legionis*.<sup>209</sup> U provincijskoj oficiji frumentariji spadaju u razred *principales* što ujedno znači da su primali i duplu plaću – *duplicarius*.<sup>210</sup> Unutar ranga *principales*, gdje također spadaju i ranije navedene službe kornukularija, komentarijenza, spekulatora i beneficijarija, frumentariji imaju najniži rang, dakle ispod beneficijarija (vidi str. 54-56). Zato nije rijedak slučaj da su frumentariji bili promaknuti ili su čekali promaknuće u beneficijarija.<sup>211</sup> No isto je moglo vrijediti i za promaknuće u spekulatora<sup>212</sup> ili komentarijenza.<sup>213</sup> Najviše što se frumentarij mogao popesti na društvenoj ljestvici bilo je do ranga viteza (*equestrian*) i prokuratora neke manje i ne

<sup>196</sup> Rankov 1990, 179, 180 i bilj. 17, 18, 19.

<sup>197</sup> CIL II, 4154; XIII, 8282.

<sup>198</sup> CIL VI, 3351.

<sup>199</sup> CIL XIII, 6682.

<sup>200</sup> ILS 9279.

<sup>201</sup> AE 1930, 151 = AE 1938, 20.

<sup>202</sup> CIL XIII, 8282.

<sup>203</sup> Rankov 1990, 180, bilj. 18.

<sup>204</sup> CIL XI, 1322.

<sup>205</sup> CIL III, 2063. Matijević 2014, 67-74; U centuriona također i CIL VI, 36853 iako se možda odnosi i na centuriona u legiji.

<sup>206</sup> CIL VI 3326. Cupcea 2009, 309.

<sup>207</sup> CIL VI, 486. Ibid.

<sup>208</sup> CIL VIII, 2825. Ibid.

<sup>209</sup> CIL VI, 423, 1636; X, 6657.

<sup>210</sup> D. J. Breeze, „Pay Grades and Ranks below the Centurionate“, *JRS* 61 (1971), 130–135.

<sup>211</sup> CIL III, 3020 = 10057 (*ex frumentario bf. cos.*); CIL VIII, 17627 (*ex frumentario bf. cos.*), AE 1917/18, 57 (*pet ex frumentariis*). Rankov 1999, 23, bilj. 59.

<sup>212</sup> CIL III, 3524; 14479 = AE 1901, 154. Cupcea 2009, 309, bilj. 64.

<sup>213</sup> CIL XIII, 1771.

toliko bitne provincije, iako uz sigurno dobru plaću.<sup>214</sup> Tijekom Severa nekolicina se uspela i do pretorijanske prefektore i senatorskih časti, a u jednom slučaju i do mjesta carskog savjetnika, iako je taj slučaj izazivao skandal među građanima Rima (Cass. Dio LXXVIII,14.1-4; 15.1).

### ***Ukidanje službe frumentarija***

Frumentariji će tijekom 2. i 3. st. aktivno sudjelovati u mnogim zadaćama koje su im bile povjerene od cara ili provincijskog upravitelja. Nakon dinastije Severa došlo je do velikih građanskih ratova čiji završetak će ujedno označiti i kraj Principata. Kao što je to inače slučaj s obavještajnim službama, u doba nemira ili nestabilnosti njihova uloga u društvenim procesima biva velika pa su i frumentariji bili prilično aktivni tijekom 3. st. Prema riječima antičkih autora ta aktivnost često se ogledala i u raznim kriminalnim radnjama i opresiji koju su vršili na stanovništvo tijekom kasnog 3. st. pa ih je car Dioklecijan ukinuo te organizirao novu obavještajnu službu – *agentes in rebus* – koja će ubrzo postati slična ozloglašanim prethodnicima: „*remoto pestilenti frumentariorum genere, quorum nunc agentes in rebus simillimi sunt*“ (Vit. Caes. 39, 44; usp. Amm. XVI, 5, 11).<sup>215</sup>

---

<sup>214</sup> Pflaum, „Procurator“, R-E XXIII (1957) 1273. H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le haut-empire romain*, Paris 1950, 98, 187-188, 261.

<sup>215</sup> Rankov 1999, 30.

### 3.4. *Speculatores*

Iz perioda kasne republike poznajemo ih kao špijune te se kao takvi spominju u Cezarovim djelima.<sup>216</sup> Kao taktička jedinica nastavit će djelovati i u carskom periodu, a svaka legija imat će po 10 spekulatora.<sup>217</sup> Svetonije (*Caligula* 44) i Tacit (*Hist.* II, 73) spominju ih kao glasnike za prenošenje osjetljivih i važnih informacija, a Vitelije, kako piše Tacit (*Ann.* VI, 50.6) putem spekulatora saznao da su mu se legije iz Sirije i Judeje zaklele na vjernost (Tac. *Ann.* VI, 50.6). Osim spekulatora u legiji, postojale su i pomoćne postrojbe spekulatora. Kao takvi imali bi vrlo važnu obavještajnu ulogu te bili sposobni održavati vlastitu komunikacijsku mrežu te vrlo brzo i učinkovito obavještavati o mogućim prijetnjama i napadima na Rimski teritorij. Takav slučaj opisan je na području provincije Afrike kod El Kantare u današnjem Alžiru gdje je dokazano postojanje graničnih utvrda – *burgus speculatorum Antoninianum* i *burgus Commodianus speculatorius* – gdje su spekulatori boravili i obavljali svoje obavještajne zadatke.<sup>218</sup>

Najraniji epigrafski posvjedočen spekulator u sklopu ureda provincijskog upravitelja je iz legije *III Macedonica* koja je bila raspuštena od Vespazijana nakon građanskog rata 68. – 69. god. što je *terminus ante quem* za epigrafsku potvrdu spekulatora u sklopu oficije.<sup>219</sup> Još raniju potvrdu pružaju nam i literarni izvori. Seneka (4. god. pr. Kr. – 65. god. n. Kr.) opisuje spekulatore kao krvnike (*Ben.* 3.25, usp. *Dial.* 3.18.4; *Tranq.* 14) što su vjerojatno preuzeli od liktora<sup>220</sup>, a jednog i izričito spominje kao upraviteljevog čovjeka (Gnej Pizon bio je upravitelj Sirije od 17. –19. god.; Sen. *De ira* 1.18). U sklopu ureda djelovali su kao glasnici (Tac. *Hist.* II, 73), posebno glasnici između Rima i provincije što ih čini bliskima frumentarijima. Tome treba pridodati i njihovu prisutnost u logoru *castra peregrina* te epigrafske spomenike koji tome idu u prilog.<sup>221</sup> Mogli su biti smješteni u stacionarima kao i beneficijariji.<sup>222</sup> Bliskost s zaduženjima frumentarija ogleda se i u policijskim djelovanjem (SHA, *Pesc. Nig.* 10). Ovu ulogu preuzeli su vrlo rano jer već Seneka u dva navrata spominje spekulatore kao krvnike, Sv. Marko u evanđelju koristi riječ *σπεκουλάτορα* da opiše krvnika

<sup>216</sup> Austin-Rankov 1995, 9-10, 54-60, 150-153, 168, 189, 195, 20-201.

<sup>217</sup> Gichon 1989, 166-167.. CIL II, 4122, CIL III, 3524, 4452.

<sup>218</sup> J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris 1949, 235-242. CIL VIII, 2494, 2495.

<sup>219</sup> AE 1956, 75.

<sup>220</sup> Rankov 1999, 27.

<sup>221</sup> Baillie Reynolds, 168-189; stela s prikazom spekulatora na kolima kako obavlja svoju dužnost (CIL III, 1650 = ILS 2378).

<sup>222</sup> Rankov 1999, 27, bilj. 79.

koji je smaknuo Sv. Ivana Krstitelja (Mk. 6.27), a kao krvnike ih spominju i drugi antički pisci (Ulpijan, *Dig.* 48.20.6;<sup>223</sup> za smrt sv. Ciprijana vidi *Act. Proc. Cypr.* 5).<sup>224</sup>

Na kraju, kao treći odred spekulatora u Carstvu, postojao je i odred spekulatora u službi cara, gdje su djelovali kao elitna konjica u sklopu pretorijanskih kohorti.<sup>225</sup> Najraniji takav spekulator datiran je u 5. god.<sup>226</sup> U toj ulozi postojali su tijekom 1. st., a nazivali su se *speculatores Augusti* sve do cca. 23. god. kada su postali u potpunosti uklopljeni u pretorijansku gardu.<sup>227</sup> Bili su zaduženi za carevu osobnu zaštitu, posebno kad bi car putovao kroz grad kada bi kročili put kroz svjetinu (Suet. *Galba* 18, 19; Cass. Dio LXIII, 29).<sup>228</sup> Početkom Trajanove vladavine njihovu ulogu preuzeli su *equites singulares*.<sup>229</sup>

### 3.5. Exploratores

O zaduženjima i taktičkoj ulozi eksploratora smo govorili u ranijim poglavljima kad je bila riječ o republičkom periodu. Do početka 2. st. tvorili su poseban odred unutar legije dostupan direktno legatu prema potrebi.<sup>230</sup> Spominje ih Pseudo-Higin u *De muntionibus castrorum* (24.30) gdje stoji da su unutar legijskog logora bili smješteni blizu prve kohorte. M. Gichon predlaže da su bili organizirani pod zapovjedništvom prepozita (*praepositus*) ili prefekta (*praefectus*).<sup>231</sup> Također, bili su ili konjanici organizirani u ale (*ala*)<sup>232</sup> ili pješaci organizirani kao *numerit*<sup>233</sup>, s redovnim prisustvom u graničnim provincijama. Na limesu je

---

<sup>223</sup> Misli se na Corpus Iuris Civilis, *Dig* 48.20.6. Domicije Ulpijan (Tir 170. g – Rim 228. g) bio je jedan je od posljednjih velikih rimskih pravnika klasičnog doba. Od mnoštva pravih djela koja je sastavio, vrlo je značajno što je približno trećina fragmenata u Justinijanovim Digestama (Corpus iuris civilis) preuzeta je iz njegovih djela, po čemu je jedan od najznačajnijih pravnika u europskoj pravnoj tradiciji.

(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63101> - 13.03.2016)

<sup>224</sup> Za pregled dužnosti spekulatora u carskom periodu vidi i: G. Cupcea, *Speculatores in Dacia. Missions and Careers*, *Acta Musei Napocensis* 43-44/I, 2006–2007 (2008), 263–267.

<sup>225</sup> *Ibid.*, 19.

<sup>226</sup> CIL VI, 1921a=2782; *usp.* VI, 10294 i AE 1989, 134.

<sup>227</sup> M. Speidel, *Ridind for Caesar. The Roman Emperor's Horse Guards*, London 2005 (1994), 22; ubuduće Speidel 2005.

<sup>228</sup> Speidel 2005, 22; Durry 1938, 108-110.

<sup>229</sup> Speidel 2005, 23, bilj. 40.

<sup>230</sup> Sheldon 2005, 168-169.

<sup>231</sup> Gichon 1989, 160. Vidi CIL IX, 3104, *praepositus* kao zapovjednik; CIL III, 3254, CIL VIII, 9906 i CIL XIII, 6814, *praefectus* kao zapovjednik.

<sup>232</sup> N. Benseddik, *Les Troupes Auxiliaires de l'Armée Romaine en Mauretanie Césarienne sous le Haut-Empire*, Paris 1982, 30: *ala exploratorum Pomariensium*. Vidi CIL VIII, 9906.

<sup>233</sup> Gichon 1989, 165, bilj. 44: *numerus exploratorum Batavorum* – CIL XIII 6526, 6629, 6642, *numerus exploratorum Germanicianorum*. CIL XIII, 7751, *numerus exploratorum Germanicianorum Germaniae Inferioris* – CIL III, 14207 itd.

sigurno postojala komunikacija s barbarskim plemenima s one strane limesa, no pouzdane informacije ipak su mogli priskrbiti samo odredi rimske vojske. Rano upozorenje o nadolazećem napadu uvelike povećava šanse za obranu, tj. za uspješno pripremanje obrambene strategije i taktike. Naročito koristan plan bio je i izaći pred neprijatelja i osigurati borbu prije nego neprijateljske snage stignu do limesa (naročito kad postoji fizička barijera poput Hadrijanova zida).<sup>234</sup> Osim u legiji, eksploratori su postojali i u pomoćnim postrojbama (*auxilia*). Tako se u sklopu *cohors XX Palmyrenorum* na popisu imena iz 219. god. navodi više od 15 eksploratora od kojih su petorica bili pješaci, a ostali konjanici.<sup>235</sup> U vrijeme vladavine Septimija Severa sagrađeno je mnogo utvrda i izvidnica uz granice Carstva. Upravo na graničnim pozicijama boravili su i eksploratori – u Mauretaniji na najjužnijem dijelu provincije<sup>236</sup>, u Reciji na istoku radi obrane od Markomana<sup>237</sup>, u Donjoj Germaniji istočno od Rajne<sup>238</sup>, u Gornjoj Germaniji na krajnjem sjeveru, također s druge strane Rajne štiteći teritorij od Franačkih provala.<sup>239</sup> Položaj utvrda u kojima je potvrđena prisutnost eksploratora upućuje na to da su bili zaduženi za nadgledanje i patroliranje prostora i zajednica i izvan limesa.<sup>240</sup> To svjedoči o potrebi da posebne zadatke obavljaju posebne jedinice, čak i u pomoćnim postrojbama. Radi se, naravno, o kvalifikacijama koje nema svaki vojnik. Iako se ne zna je li postojao posebni trening, izabrani su svakako morali biti snalažljivi i pouzdani.

### 3.6. Kasnoantičke obavještajne službe – *agentes in rebus et notarii*

---

<sup>234</sup> Gichon 1989, 164.

<sup>235</sup> Pap. Dura, 100, 101. Usp. Pap. Brit. Mus., no 2851, R. O. Fink, „Hunt's Pridianum: British Museum Papyrus 2851“, *JRS* 48 (1958), str. 102-116.

<sup>236</sup> *Ala xploratorum Pomariensium*; vidi N. Benseddik, *Les troupes auxiliaires de l'armée romaine en Mauritanie Césarienne sous le haut-empire*, Alger : Société nationale d'édition et de diffusion (SNED) 1979 (Paris 1982).

<sup>237</sup> *Cohors IX Batavorum equitata exploratorum*; vidi M. Speidel, „*Exploratores. Mobile Units of Roman Germany*“, *Epigraphische Studies* 13 (1983), 74, bilj. 50; ubuduće Speidel 1983.

<sup>238</sup> Speidel 1983, 74, bilj. 50

<sup>239</sup> Gichon 1989, 165.

<sup>240</sup> Speidel 1983, 63-78.

## Agentes in rebus

Zbog vrlo velike nepopularnosti i česte opresije koju su vršili na stanovništvo, Dioklecijan je ukinuo službu frumentarija no očito je bio svjestan velike važnosti postojanja obavještajne službe pa je vrlo brzo bila organizirana nova obavještajna služba, tzv. *agentes in rebus* (grč. ἀγγελιαφόροι , μαγιστριανοί ) (Aurelije Viktor, De Caes. 39, 44; ; Lydus, De. Mag. 2, 26).<sup>241</sup> No kao što isti antički pisci navode, *agentes* su uskoro stekli istu, ako ne i goru reputaciju od svojih prethodnika. U kasnoj antici, u doba Dominata, kontrola nad svim dijelovima društva provodila se mnogo intenzivnije nego u doba Principata pa je zato došlo i do institucionalizacije obavještajnih službi u mnogo većem razmjeru nego u ranijem razdoblju. Tako je već za vrijeme Dioklecijana organizirana *schola agentum in rebus*.<sup>242</sup> Pripadnici *scholae* bili su iznimno brojni pa tako nalazimo podatak da ih je 430. god. bilo 1174 (*mille centum septuaginta quattuor*), za nešto kasnije u vrijeme cara Leona brojka se popela na 1248 uz duži popis *supernumerarium* koji su čekali da na slobodna mjesta.<sup>243</sup> Konstantin Veliki smjestio ih je pod upravu predstojnika službi (*magister officiorum*). *Magister officiorum* prevodi se kao predstojnik službi<sup>244</sup>, a upravljao je sa 4 ureda/službe koje su se zajedno nazivale *sacra scrinia*.<sup>245</sup> Te četiri službe sastojale su se od *scrinium memoriae* (carski sekretarijat i arhiva), *scrinium epistularum* (zadužen za vanjske poslove), *scrinium libellorum* (odgovaranje na žalbe i peticije podanika), *scrinium epistularum Graecarum* (zadužen za prevođenje dokumenata sa latinskog na grčki i obrnuto).

*Agentes* su bili zaduženi za pregled dozvola (*evectio*) u sklopu mreže *cursus publicus* čemu duguju nadimak *curiosi*.<sup>246</sup> Upravo su zbog te zadaće bili podobni da ih se organizira u obavještajnu službu. Naime, pošto su stalno putovali imali su mnogo prilika za opažanja koja bi mogla biti u interesu vlasti pa su ujedno mogli djelovati i kao policija te obavljati službena uhićenja (Libanije Or. 18, 136). Stariji i iskusniji pripadnici *scholae*, kao i umirovljeni *agentes* bili su promaknuti u čin principa (*principes officii*) i postali potencijalni špijuni u prefekturama i vikarijatima, no umjesto da sprječavaju pokušaje korupcije viših dužnosnika,

---

<sup>241</sup> Za općenite informacije vidi A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, Oxford – New York 1991, 36-37.

<sup>242</sup> A. E. R. Boak, *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires*, London 2013 (1919), 68; ubuduće Boak 2013 (1919).

<sup>243</sup> *Codex Theodosianus* VI, 27. 23; Corpus Iuris Civilis, *Cod. XII*, 20. 3.

<sup>244</sup> H. Gračanin, „Otto Veh: Leksikon rimskih careva“ (recenzija), *VAMZ* 34 (2001), 277.

<sup>245</sup> Boak 2013 (1919), 82-86; C. Kelly, *Ruling the Later Roman Empire*, London 2004, 18-64.

<sup>246</sup> Boak 2013 (1919), 74. W. G. Sinnigen, „Two Branches of the Late Roman Secret Service“, *The American Journal of Philology* 80, br. 3 (1959), 239; ubuduće Sinnigen 1959.

ponekad su s njima blisko surađivali te i sami bili uključeni u korupcijsku mrežu.<sup>247</sup> Osim što su djelovali kao špijuni, bili su i dio rimske birokracije. *Magister officiorum* vlastiti ured sastavljao od ljudi iz *scholae agentum in rebus* što upućuje i na to da su morali imati određeni stupanj pismenosti. *Notitia dignitatum* (occ. IX, or. XI) nudi nam puni uvid u opseg ureda predstojnika službi. Od kasnog 5. / ranog 6. st. *agentes* su mogli istovremeno djelovati kao agenti te biti u nekoj od službi iz ureda *sacra scrinia*.<sup>248</sup>

### Notarii

Služba se razvila u sklopu vojske gdje su obavljali dužnost zapisničara u vojnom kabinetu, a novačeni iz redova dvorske garde 3. st. (*protectores*) te tribuna iz pretorija.<sup>249</sup> Konstantin ih je, kao i *agentibus*, premjestio iz nadležnosti pretorijanskog prefekta te ih organizirao u vlastitu školu (*schola notariorum*).<sup>250</sup> U sklopu istih reformi *schola notariorum* bila je odgovorna direktno caru, pod nadzorom višeg tajnika (*primicerius*).<sup>251</sup> Unutarnja organizacija prepuštena je predstojniku službi (*magister officiorum*) koji je ujedno regulirao njihova promaknuća kao i u slučaju *agentum in rebus*.<sup>252</sup> Dok su *agentes* bili idealni kandidati za špijune radi svog zaduženja kontrole dozvola, *notarii* su zbog svojih birokratskih dužnosti bili vrlo dobro upoznati sa carskom politikom pa su bili odlični potencijalni agenti koji bi nadzirali provođenje te politike. Također su mogli istovremeno biti u nekoj od službi iz ureda *sacra scrinia*.<sup>253</sup>

### Zaduženja

---

<sup>247</sup> Sinnigen 1959, 239-240. Libanius (ed. Forster), *Or.* 18, 136. Također: *Amm.* XVI, 8. 3-6; *Codex Theodosianus* VI, 29. 11; *Nov. Val.*, XIII, 7.

<sup>248</sup> *Corpus Iuris Civilis*, *Cod.* XII, 20.5.1; 6.1.

<sup>249</sup> Lingle, „Notarius“, R-E, VI A, 2447; A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford – New York 1991, 1495.

<sup>250</sup> Sinnigen 1959, 241, bilj. 18.

<sup>251</sup> *Notitia Dignitatum or.*, XVIII, *occ.*, XVI; Ensslin, „Primicerius“, R-E, Supp. VIII (1956), cols. 617-19. Opširnije o dokumentu koji nazivamo *notitia dignitatum* vidi: J. B. Burry, „The Notitia Dignitatum“, *JRS* 10 (1920), 131-154.

<sup>252</sup> *Corpus Iuris Civilis*, *Cod.* XII, 7.2; Boak 2013 (1919), 65.

<sup>253</sup> *Notitia Dignitatum or.*, XVIII, *occ.*, XVI. *Corpus Iuris Civilis*, *Cod.* I, 23.7.2; XII, 20.5.1; 33.5.4.



Iako su i *agentes* i *notarii* naslijedili mnoga zaduženja frumentarija iz Principata koji su bili dio vojne strukture (cjelokupna rimska administracija Principata imala je vojno lice kako smo već ranije spomenuli), obje kasnoantičke služe o kojima ovdje govorimo novačene su iz civilnih struktura, no zanimljivo je da su i nakon Konstantinovih administrativnih reformi zadržali vojna nazivlja (npr. za notarije: *protectores*, *domestici*, *tribuni*).<sup>254</sup> Iako su imali ponekih prividno vojnih zaduženja, nisu prethodno služili u vojsci, a isto vrijedi i za one koji su nakon službe notarija služili negdje drugdje.<sup>255</sup> Amijan naročito naglašava njihov administrativni karakter pa ih naziva jednostavno *notarii* bez vojne titule kao što je bilo uobičajeno (Amm. XIV, 5, 6; 9, 3; 11, 23; XV, 3, 4; XVII, 9, 7; XXII, 11, 1; XXVIII, 1, 12; XXIX, 2, 5), a to je vidljivo i u grčkoj izvorima gdje se spominju nazivi *grapheis* i *tachygraphoi* (Zosim III, 22; V, 44. Sozomenus, II, 26). Na posljetku, Libanije spominje kako je bilo potrebno da notariji poznaju vještinu stenografije što dodatno ilustrira civilni karakter službe (*Or.* 42, 25). Služba notarija je bila sastavljena od sposobnih i pismenih ljudi raznog podrijetla, a neki su zasigurno prihvaćeni i zbog svoje sposobnosti snalaženja u teških i zahtjevnim situacijama.<sup>256</sup>

*Agentes in rebus* imali su nekoliko zadaća, a glavna je definitivno bila špijuniranje i prokazivanje onih nelojalnih caru. Određeni *Gaudentius* je pretorijanskom prefektu prijavio izdajničke izjave upravitelja Panonije Sekunde (Amm. XV, 3.7). Koliko sveprisutni su bili pokazuje i slučaj iz Hispanije kad je nevina izjava robova također protumačena kao izdajnička te odmah prijavljena nadležnima (Amm. XVI, 8.9). Mnogo interesantnije mete lažnih prokazivanja dakako su bili senatori (Sym., X, 49.). Reputacija *agentes* među stanovništvom je, dakle, bila prilično loša što je razumljivo s obzirom na lažna prokazivanja. Zakoni tog vremena također spominju opasnost od agenata koji su zarađivali velike količine novca pomoću iznuđivanja i hapšenja nevinih.<sup>257</sup> Takvih slučajeva sigurno je bilo i tijekom ranijih razdoblja no razlika je u tome što je ovdje ipak riječ o državnim dužnosnicima, a ne privatnim prokazivačima i detektivima (poput *delatores* iz principata). Zbog takve reputacije, car Julijan je tijekom svoje kratkotrajne vladavine raspustio velik broj agenata (Libanije, *Or.* 18.48; Amm. XXII, 7.5). Osim špijunaža i prokazivanja, *agentes* su imali i policijske zadaće poput hapšenja i sudjelovanja u suđenju. Primjerice *agens Apodemius* koji je sudjelovao u uhićenju Konstacija Gala (Amm. XIV, 11.19.) te bio prisutan na suđenju istom (Amm. XIV,

---

<sup>254</sup> Sinnigen 1959, 243; Lopuszanski 1951, 45-46.

<sup>255</sup> Sinnigen 1959, 243, bilj. 32.

<sup>256</sup> Ibid, 244.

<sup>257</sup> *Codex Theodosianus* VI, 29.1; 29.12. Vidi i: Cass. Dio LIII, 37.2.

11.23.). Imali su i neke kvazi vojne zadaće, iako nisu bili dio vojnih struktura. Spominje se kako su koristili *cursus publicus* te imali pravo na dodatne konje jer su sudjelovali u premještanju trupa (vjerojatno noseći zapovijedi)<sup>258</sup>, kao i da su pratili cara Teodozija na vojnom pohodu.<sup>259</sup> U vrijeme progona kršćana frumentarije smo vidali kao glavni odred koji je vršio uhićenja i pratnju zatvorenika (vidi str. 67). Isti proces nastavio se i u kršćanskom Rimu kada su na udaru bili drugi neistomišljenici. Oni koji će obavljati iste poslove kao frumentariji u prethodnom razdoblju bit će *agentes in rebus* pa ih tako nalazimo kao progonitelje Donatista i Manihejaca u Africi.<sup>260</sup> Svoje glasničke zadaće obavljali su i u sferi crkve pa su tako djelovali kao glasnici između crkvenih vlasti i carskog dvora, a bili su prisutni i na crkvenim sinodama gdje su čitali carske izjave.<sup>261</sup>

*Notarii* su također mogli djelovati kao špijuni. Spomenuti *Gaudentius* koji je špijunirao upravitelja Panonije pojavljuje se i kao *notarius* u Galiji gdje ga je poslao Konstancije II da špijunira Julijana (Amm. XVII, 9.7). Sudjelovali su i u suđenjima gdje su mogli biti prisutni u ispitivanju optuženih izdajnika kao u vrijeme Konstancija Gala (Amm. XIV, 9.3). *Notarius Paulus* imao je nadimak „lanac“ (*catena*), radi niza nemilosrdnih kleveta, a bio je prokazivač prijatelja Konstancija Gala nakon što je bilo pogubljen 354. god. (Amm. XV, 3.3-4; za Paula vidi i Amm. XIV, 5.8). *Ille tartareus delator*, kako ga naziva Amijan, je informirao i Konstancija II o navodnoj uroti pristaša vojskovođe Silvana (*Silvanus*) (Amm. XV, 6.1). *Notarii* su sudjelovali ili predvodili i razne političke špijunaže i informiranja. U vrijeme Valentijnijana I. *notarius* je bio poslan u Afriku da izvidi i prijavi natrag situaciju koja se razvila oko pljački rimskih gradova u Africi i upravitelja Romana (*Romanus*) (Amm., XXVIII, 6, 12.). Nadalje, mogli su imati prividnih vojnih zaduženja jer iako nisu bili vojnici, djelovati su kao glasnici ili pak nadglednici nekih vojnih dužnosti, što kako zgodno navodi W. G. Sinnigen podsjeća na dužnosti Sovjetskih političkih komesara u bliskoj prošlosti.<sup>262</sup> Tako znamo za notarija kojeg je Konstancije poslao u Galiju s naredbom premještaja pomoćnih postrojbi na istok, iako su sam zadatak izvršili vojni zapovjednici (Amm. XX, 4. 2-3.).<sup>263</sup> Gaudencije (*Gaudentius*) je nakon špijuniranja Julijana u Galiji poslan u Afriku kako bi spriječio da provincija padne pod Julijanovu kontrolu – ovdje također za samo izvršenje zadatka brinu vojni zapovjednici (Amm. XXI, 7.2). Takvih primjera ima još; Spomenimo i

---

<sup>258</sup> *Codex Theodosianus* VIII, 5.7.

<sup>259</sup> *Codex Theodosianus* VI, 27.7.

<sup>260</sup> *Codex Theodosianus, Const. Sirm.*, 12.5.

<sup>261</sup> Sinnigen 1959, 249.

<sup>262</sup> Sinnigen 1959, 246.

<sup>263</sup> *Ibid*, 246.

notarija koji je zajedno s pripadnikom careve elitne garde (*protector domesticus*) poslan u Afriku radi obrane provincije od uzurpatora Prokopija (Amm. XXVI, 5.14) ili pak drugog kojeg je Valentinijan poslao da zaduži lokalnog kneza (*dux*) s gradnjom fortifikacija na Rajni (Amm. XXVIII, 2. 5-9). Izvjesni je bio nadzornik gradnje te ujedno i jedini preživjeli nakon barbarskog napada. Određena uhićenja važnih i utjecajnih osoba obavljali su *notarii*. Konstancije primjerice šalje Paula „Lanca“ u Britaniju da uhiti Magnencijeve pristaše (Amm. XIV, 5. 4-8). Julijan je također poslao notarija da uhiti Vadamarija, Alamanskog kralja, u slučaju da se ovaj pojavi na obali Rajne (Amm. XXI, 4. 2-6). Osjetljivi diplomatski zadaci bili povjeravani notarijima, ali i agentima. *Agens Julianus* 530. god. poslan da zaključi trgovinski pakt s Abasinijom i Jemenom (Prokopije, *De bello Persico*, I, 20.9).<sup>264</sup> Isti se kasnije pojavljuje kao *notarius* te jedan od ambasadora koji su 540. god. poslani da zaključe mir s perzijskim kraljem Anuširvanom (Prokopije, *De bello Persico*, II, 7.15). *Spectatus, tribunus et notarius*, bio je jedan od ambasadora koji su poslani da traže mir s Šaputom II (Amm. XVII, 5.15). U svezi s crkvenim pitanjima, *notarii* su imali vrlo slične zadatke koje su obavljali i *agentes*. Bili su uključeni u progone Donatista, a jedan *notarius* (*Flavius Marvellinus*) pritom je predsjedao na vijeću u Kartagi koje je sazvano da riješi problem Donatista.<sup>265</sup> Isto tako, mogli su djelovati kao glasnici između crkvenih vlasti i carskog dvora, ali bili su i ovlašteni da razrješuju episkopalne razmirice.<sup>266</sup>

U nekim zaduženjima vidimo sličnosti između dvije službe kao u navedenim policijskim poslovima ili čak diplomatskim poslanstvima. Slično se ogleda i pri nadzoru trgovine u lukama gdje su *agentes* imali ulogu carinika<sup>267</sup> ili vođenja trgovačkih flota.<sup>268</sup> Amijan piše o notariju koji je bio zadužen za nadzor luke u Bononi (*Bononia*) (Boulogne-sur-Mer) gdje je u vrijeme Julijanove vladavine trebao spriječiti brodove da plove u Britaniju jer kako kaže Julijan, nije htio da vijest o njegovom proglašenju carem dospije u Britaniju (Amm. XX, 9.9). Određeni *agens* bio je zadužen za održavanje javnih zgrada,<sup>269</sup> dok je vrlo sličnu zadaću imao *notarius* koji je bio zadužen za istragu o pogrešnoj gradnji mosta u Rimu (Sym., X, 26). Nadalje, i *agens* i *notarius* bili su prisutni na smaknuću Konstancija Gala (Amm. XIV, 11.23), a da su znali i surađivati svjedoči podatak da su dvojica agenata pomogli

---

<sup>264</sup> E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, vol. 2, Paris 1959, 298.

<sup>265</sup> *Codex Theodosianus* XVI, 5.55.

<sup>266</sup> Sinnigen 1959, 250, bilj. 86.

<sup>267</sup> *Codex Theodosianus* VI, 29.11; *Nov. Val.*, 13.7.

<sup>268</sup> E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, vol. 2, Paris 1959, 102.

<sup>269</sup> CIL X, 7200.

notariju u spletki koja je trebala osramotiti Simaha (*Quintus Aurelius Symmachus*) u vrijeme njegove prefektуре (Sym., X, 23).

### Promaknuća

Po imenu je poznato preko 80 notarija. Za svega njih 5 znamo njihovu prethodnu karijeru, od kojih su četvorica prethodno bili *agentes in rebus*. Iako je uzorak prilično malen, ne bi bilo neobično da su mnogi *notarii* prethodno radili kao *agentes* radi mnogih sličnosti koje postoje između ove dvije službe pa se može reći da je za *agentes in rebus* služba notarija predstavljala neku vrstu promaknuća.<sup>270</sup> Najznačajniji primjer je spomenuti Gaudencije koji prvo kao *agens* prijavljuje navodnu urotu Panonskog upravitelja 355. god., kasnije je kao *notarius* poslan u Galiju da špijunira Julijana 356. god. te je naposljetku također kao *notarius* poslan da mobilizira vojsku u Africi 361. g. Slično promaknuće iz agenta u notarija zabilježeno je i u slučaju Flavija Arpagija (*Flavius Arpagius*) te još dvojice agenta iz 6. st.<sup>271</sup>

Po pitanju notarija, od njih osamdeset poznatih po imenu, dvadeset i troje je promovirano u neke više civilne administrativne pozicije, a od tih dvadeset i troje njih osam u *magister officiorum*.<sup>272</sup> Već smo spomenuli da je *magister officiorum* bila vrlo važna pozicija pošto je takva osoba kontrolirala rad *scolae agentum in rebus*, kao i promaknuća i unutarnju organizaciju *scholae notariorum* pa se zato i spominje kao šef carskog obavještajnog ureda.<sup>273</sup> Prema tome, može se pretpostaviti da je takva osoba i prije samog promaknuća poznavala rad obje službe/škole. Napominjemo da nije postojao striktni *cursus honorum* za *magistrum officiorum* pa je to mogao postati netko iz šireg kruga civilnih službenika, a ne isključivo notarij.<sup>274</sup>

Dakle dvije škole bile su slične, a oboje su igrale veliku ulogu u centralizaciji vlasti u kasnoj antici.<sup>275</sup> Ipak autor ovog rada smatra da su *notarii* imali zadatke veće važnosti,

---

<sup>270</sup> Sinnigen 1959, 251.

<sup>271</sup> Ibid, 251-252.

<sup>272</sup> Ibid, 251: Decentius, Palladius, Sophronius, Syagrius, Pentadius, Felix; 5. st: Johannes; 6.st: Cyprian. Za cijeli popis vidi: Boak 2013 (1919), 148-151.

<sup>273</sup> Boak 2013 (1919), 73.

<sup>274</sup> Ibid, 106-109.

<sup>275</sup> Sinnigen 1959, 251.

zadatke koji su uručeni iz višeg diplomatskog kruga pa je riječ o više diplomatskim špijunažama. *Agentes* su s druge strane češće špijuni i prokazivači, što je i logično s obzirom da su bili mnogo brojniji. Zato su i njihove zadaće varirale od onih manje važnih, ali i do onih veće važnosti, iako su takve zadaće vjerojatno bile povjerene malobrojnim i već iskazanim pripadnicima *scholae agentum in rebus*.

#### 4. Spomenici spekulatora i frumentarija s područja Hrvatske

Sagledavši situaciju s obavještajnim službama u Rimskom carstvu smatrali smo da bi bilo od koristi, s obzirom da to do sada nije napravljeno, pronaći potvrde obavještajnih djelatnosti i na teritoriju Republike Hrvatske. Pri izradi popisa pojedinačnih spomenika spekulatora i frumentarija s područja Hrvatske korištene su internet baze podataka *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home/>), *Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby* (<http://www.manfredclauss.de/gb/index.html>) te *Epigraphic Database Rome* ([http://www.edr-edr.it/English/index\\_en.php](http://www.edr-edr.it/English/index_en.php)) te pripadajuća literatura. Ustanovljeno je 9 spomenika spekulatora i 3 spomenika frumentarija pretežno s područja provincije Dalmacije što je uz još neke informacije prikazano u Tab. 2. Na navedenim bazama podataka ne postoje objavljeni registrirani spomenici eksploratora (*exploratores*) i agenata (*agentes in rebus*) sa područja Hrvatske (*Dalmacija, X. regija – Vencija i Histrija, Gornja i Donja Panonija*) pa oni izostaju i u ovom radu. Za buduća bi istraživanja bilo zanimljivo istražiti i spekulatore i frumentarije koji su rodom bili sa područja današnje Republike Hrvatske (provincije *Dalmacija, X. regija – Vencija i Histrija, Gornja i Donja Panonija*) pošto epigrafske potvrde za neke od njih već postoje.<sup>276</sup>

Kat. br.	Ime	Služba	Postrojba	Datacija	Mjesto pronalaska
1	<i>Aurelius Valerianus</i>	<i>spec(ulator)</i>	leg. XI <i>Claudia pia fidelis</i>	238. – 244. god.	Josipdol
2	<i>Caius Appuleius Etruscus</i>	<i>speculator / vet(eranus)</i>	leg. XI ( <i>Claudia pia fidelis</i> )	1. – 150. god	Proložac kod Imotskog
3	<i>Tiberius Claudius Ianuarius</i>	<i>spec(ulator)</i>	leg. XIII <i>G(emina)</i>	151. – 250. god.	<i>Salona,</i> sjeverna nekropola

<sup>276</sup> Npr. Lucije Septimije Nepot koji je rodom bio iz Salone. Vidi: D. Demichelli, „Salonitani extra fines Dalmatiae (II). Salonitanci u pretorijanskoj vojsci“, *Tusculum* 6 (2013), 79-91.

4	<i>Lucius Valerius Augustalis</i>	<i>specula/tor</i>	leg. I <i>Ad(iutrix)</i>	171. – 300. god.	<i>Salona,</i> zapadna nekropola
5	<i>Titus Ti[---]</i>	<i>spec(ulator)</i>	leg. X[I] <i>C(laudiae)</i> <i>p(iae)</i> <i>f(idelis)</i>	I. pol. 2. st.	<i>Salona,</i> <i>basilica</i> <i>Urbana</i>
6	<i>Caius Apuleius Terentianus</i>	<i>ex specu[latore]</i>	—	151. – 250. god.	<i>Narona,</i> Erešova kula
7	<i>Caius Allius</i>	<i>spec(ulator)</i>	—	1. – 150. god.	<i>Iader,</i> Crkva Sv. Donata
8	<i>Lucius Fadienus Pomptina</i>	<i>vet(eranus)</i> <i>speculator</i>	—	31. god. pr. Kr – 9. god.	<i>Iader</i>
9	<i>Lucius Arius Proculus</i>	<i>miles speculator</i> <i>praet(orii)</i>	—	1. st. – 2. st.	<i>Parentium</i>
10	<i>Publius Aelius Amyntianus</i>	<i> (centurio)</i> <i>fru/mentari(us)</i>	leg. II <i>Traiana</i>	169. – 170. god.	<i>Salona</i>
11	<i>Titus Varronius Maro</i>	<i>&lt;f&gt;rum(entarius),</i> <i>c(enturio)</i> <i>frum(entarius)</i>	leg. III <i>Cyrenaica</i>	151. – 250. god.	<i>Salona</i>
12	<i>Caius Vibius Iulianus</i>	<i>fr(umentarius)</i>	leg. I <i>Adiutrix</i>	151. – 300. god.	<i>Burnum</i>

**Tab. 2** Popis spekulatora i frumentarija s područja Hrvatske

## 1. *Aurelius Valerianus*

1. Mjesto pronalaska: Josipdol
2. Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zagreb
3. Tip: Ara
4. Natpis:

*Numini / maiestatiq(ue) / d(omini) n(ostri) Gordiani / Aug(usti) / et Genio loci / Aur(elius) Valerianus / spec(ulator) leg(ionis) XI Cl(audiae) / referens / gratiam // v(otum) s(olvit)*

5. Prijevod:

Božanstvu i veličini našeg vladara Gordijana Augusta i Geniju mjesta. Aurelije Valerijan spekulatork legije *XI Claudia*, odajući zahvalnost zavjet je ispunio.

6. Datacija: 238. – 244. god.
7. Literatura: CIL III, 03021; CIL III, 10058. EDH HD055357; J. Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu“, *VHAD* 9 (1906/07), 118-119.

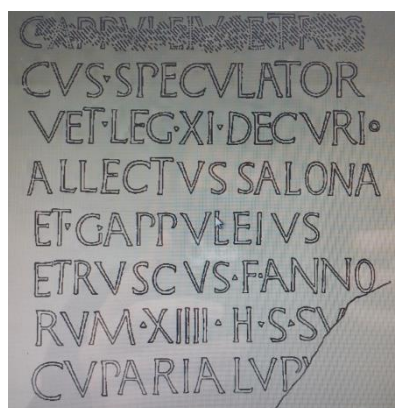


Sl. 6 Ara Aurelija Valerijana



## 2. *Caius Appuleius Etruscus*

1. Mjesto pronalaska: Proložac kod Imotskog
2. Mjesto čuvanja: Nepoznato
3. Tip: Nadgrobna stela
4. Natpis:
5. *C(aius) Appuleius Etr[us]cus speculator / vet(eranus) leg(ionis) XI decurio / allectus Salona(e) / et G(aius) Appuleius / Etruscus f(ilius) anno/rum XIII h(ic) s(iti) su[nt] / Cuparia Lupu[la p(osuit)?]*
6. Prijevod:  
Gaj Apelije Etrusko, spekulator (i) veteran legije XI (i) dekurion pridružen Saloni te Gaj Apelije Etrusko, (njegov) sin, godina 14. Ovdje su pokopani. Podigla Kuparija Lupula.
7. Datacija: 1. – 150. god.
8. Literatura: CIL III, 1914; CIL III, 8506; EDH HD053692; C. Patsch, "Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien", *WMBH* 8 (1912), 84-85.



Sl. 7 Natpis sa stele Gaja Apelija Etruska

### 3. *Tiberius Claudius Ianuarius*

1. Mjesto pronalaska: Salona, sjeverna nekropola
2. Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Split, inv. broj. A-1926
3. Tip: Nadgrobna stela
4. Natpis:

*D(is) M(anibus) / Tib(erio) Cl(audio) Ianuario / spec(ulatori) leg(ionis) XIII  
G(eminae) / comm(entariensi) co(n)s(ularis) prov(inciae) / Delm(atiae)  
stip(endiorum) XIII / Aebutia Ianuaria / fil(io) piissimo et / Visellia Iulia ma/rito*

5. Prijevod:

Bogovima Manima. Tiberiju Klaudiju Januariju, spekulatoru legije XIII Gemina, konzularnom komentarijenzu provincije Dalmacije. Služio je 13 (godina). Ebucija Januaria najmilijem sinu i Viselija Julija (svom) suprugu.

6. Datacija: 151. – 200. god.
7. Literatura: CIL III, 2015; ILS 2379; EDH HD054711; M. Abramić, „Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima“, *Starinar* 1, 1922, 61; D. Demicheli, „Salonitani extra fines Dalmatiae (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi)“, *Tusculum* 8 (2015), 64-65; I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorski rad), Zadar 2015, 524, kat. br. 96; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 121, 133; M. Zaninović, „Dva antička natpisa iz Senja“, *Diadora* 9, sv. 9 (1980), 323.



Sl. 8 Stela Tiberija Klaudija Januarija

#### 4. *Lucius Valerius Augustalis*

1. Mjesto pronalaska: Salona, zapadna nekropola
2. Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Split, inv. broj. A-4692
3. Tip: Nadgrobna stela
4. Natpis:  
*D(is) M(anibus) L(ucius) Val(erius) / Augusta/lis specula/tor leg(ionis) / I Ad(iutricis) infelicissimo / posuit Val(eria) / Sabina patr/i pientissi/mo pio*
5. Prijevod:  

Bogovima Manima. Lucije Valerije Augustal, spekulatorka legije I *Adiutrix*.  
Najnesretnijem, najmilijem i pobožnom ocu postavila je Valerija Sabina.
6. Datacija: 171. – 300. god.
7. Literatura: AE 1945, 0088; ILJug 2086; EDH HD019944; M. Abramić, „Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima“, *Starinar* 1, 1922, 59; I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorski rad), Zadar 2015, 406, kat. br. 2; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 121, 134; F. Bulić, „Escavi nella necropoli antica pagana di Salona“, *BAHD (VAPD)* 37 (1914), 94.



Sl. 9 Stela Lucija Valerija Augustala

## 5. Titus Ti[---]

1. Mjesto pronalaska: Salona, *basilica Urbana*
2. Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Split, inv. broj. B-684
3. Tip: Ulomak nadgrobne stele
4. Natpis:
5. *T(itus) Ti[---] / T(iti) f(ilius) R[---] / dom(o) Fab[ia Brixia] / spec(ulator) leg(ionis) X[I C(laudiae) p(iae) f(idelis) ann(or)um ---] / stip(endiorum) XXII[--- t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi et lib(ertis)] / lib(er)t(abus)q(ue) [posterisque eor(um)] / arbit(ratu) T(iti) [---] / Euphro[syni? ---] / et T(iti) T[---] // in f(ronte) p(edes) [--- in a(gro) p(edes) ---]*
6. Prijevod:

Tit Ti[---], sin Tita, R[---], upisan u *tribus Fabia* iz Briksije. Spekulator legije [*XI Claudia P.F.* ili *X Gemina* ili *XIV Gemina*], živio je (?) godina, odlučio dvadset i dvije godine. Oporučno je dao postaviti sebi i svojim oslobođenimcima i oslobođenicama i njihovim potomcima. Po sudskoj odluci Tita Ti[---] Eufrozina i Tita Ti[---]. U dužinu (?) stopa, u širinu (?) stopa.

7. Datacija: I. pol. 2. st.
8. Literatura: AE 1945, 0088; ILJug 2086; M. Abramić, „Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima“, *Starinar* 1, 1922, 57-58; S. Ivčević, „Uporabni predmeti prikazani na nadgrobnim spomenicima iz Salone“, *Histria Antiqua* 14 (2006), 142-143; I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorski rad), Zadar 2015, 534, kat. br. 103; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 103, 131, 465.



Sl. 10 Stela Tita Ti[---]



## 6. *Caius Apuleius Terentianus*

1. Mjesto pronalaska: Naron
2. Mjesto čuvanja: Metković, Erešova kula (uzidano)
3. Tip: Votivni natpis
4. Natpis:
5. -----] / [--- ob] / indu[lgentiam] / singu[larem] / consec[utam] / C(aius) Apul[eius] / Teren[tianus] / ex specu[latore] / v(otum) s(olvit) [l(ibens) m(erito)]
6. Prijevod:  
(Božanstvu) za osobito dobročinstvo zahvaljujući njegovoj dobrohotnosti, Gaj Apulej Terencijan, bivši spekulator, izvršio je zavjet rado zasluženo.
7. Datacija: 151. – 250. god.
8. Literatura: CIL 03, 01809; AE 1999, 1221; EDH HD011467; E. Marin, M. Mayer, G. Paci, I. Rodà, *Corpus Inscriptionum Naronitanarum I*, Split – Tivoli 1999, 122-124, 223.



Sl. 11 Stela Gaja Apuleja Terencijana

## 7. *Caius Allius*

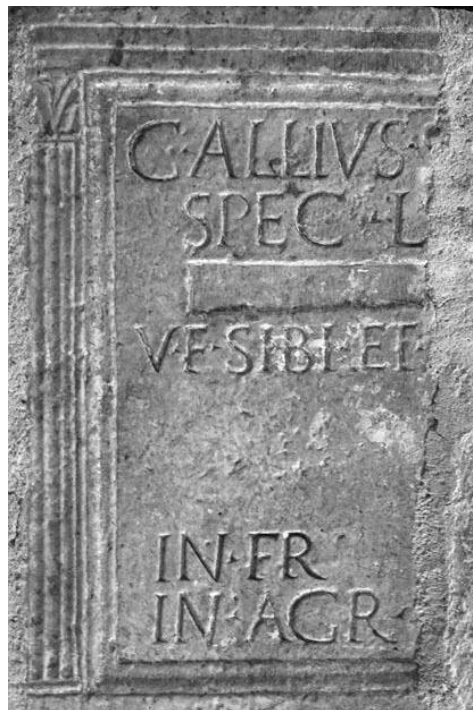
1. Mjesto pronalaska: Iader
2. Mjesto čuvanja: Crkva Sv. Donata (uzidano)
3. Tip: Nadgrobna stela
4. Natpis:

*C(aius) Allius [---] / spec(ulator) l[eg(ionis) ---] / [[[------]]] / v(ivus) f(ecit) sibi et [---] / in fr(onte) [p(edes) ---] / in agr(o) [p(edes) ---]*

5. Prijevod:

Gaj Alej, spekulator legije (?). Za života (stelu, grobnicu?) podigao sebi i (?). U dužinu (?) stopa, u širnu (?) stopa.

6. Datacija: 1. – 150. god.
7. Literatura: CIL III, 2910; CIL III, 9996; EDH HD060141; A. Kurilić, Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kr.: antropnimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge (doktorska dizertacija), katalog natpis I. dio (AK 2050), Zadar 1999.



Sl. 12 Stela Gaja Aleja



## 8. *Lucius Fadienus Fuscus*

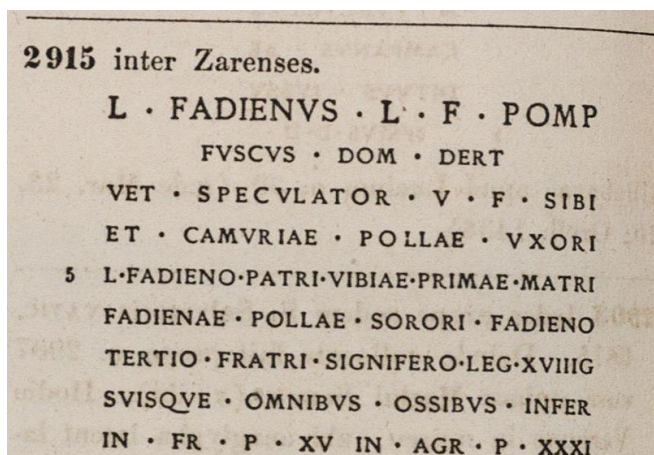
1. Mjesto pronalaska: Iader
2. Mjesto čuvanja: Nepoznato
3. Tip: Nadgrobna stela
4. Natpis:

*L(ucius) Fadienus L(uci) f(ilius) Pomp(tina) / Fuscus dom(o) Dert(ona) / vet(eranus) speculator v(ivus) f(ecit) sibi / et Camuriae Pollae uxori / L(ucio) Fadieno patri Vibiae Primae matri / Fadienae Pollae sorori Fadieno / Tertio fratri signifero leg(ionis) X<I>III g(eminae) / suisque omnibus ossibus infer(re) / in fr(onte) p(edes) XV in agr(o) p(edes) XXXI*

5. Prijevod:

Lucije Fadijen Fusko, sin Lucija, upisan u *tribus* Pomptina, iz Dertone. Veteran (i) spekulator za života je (stelu) podigao sebi i ženi Kamuriji Poli, ocu Luciju Fadijenu, majci Vibiji Primi, sestri Fadijeni Poli (i) bratu Fadijenu Terciju signiferu legije *X<I>III Gemina*. Svima njima dopušta da se ovdje ukopaju (dosl. unesu). U dužinu 15 stopa, u širinu 31 stopu.

6. Datacija: 31. god. pr. Kr – 9. god.
7. Literatura: CIL III, 02915; EDH HD060146



Sl. 13 Natpis Lucija Fadijena Fuska

## 9. *Lucius Arius Proculus*

1. Mjesto pronalaska: Parentium
2. Mjesto čuvanja: Nepoznato
3. Tip: Nadgrobni spomenik
4. Natpis:

*L(ucius) Arius L(ucii) f(ilius) Proculus / miles speculator praet(orii) / milit(avit)  
annos X vix(it) ann(os) XXIIIX / T(itus) Arius L(ucii) f(ilius) fratri suo v(ivus) f(ecit).*

5. Prijevod:

Lucije Arije Prokul, sin Lucija, vojnik (i) pretorijanski spekulator. Služio je 10 godina, živio 28. Tit Arije, sin Lucija, bratu za života postavio (podigao).

6. Datacija: 1. st. – 2. st.
7. Literatura: CIL V, 45; InscrIt, 10, 2, 0010

L • ARIVS • L • F • PROCVLVS  
MILES • SPECVLATOR • PRAET  
MILIT • ANNOS • X • VIX • ANN • XXIIIX  
T • ARIVS • L • F • FRATRI • SVO  
V • F

Sl. 14 Natpis Lucija Arija Prokula

## 10. *Publius Aelius Amyntianus*

1. Mjesto pronalaska: Salona
2. Mjesto čuvanja: Salona, ugrađeno u gradske zidine u blizini *Portae Andetriae*
3. Tip: građevinski natpis
4. Natpis:

*Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aurel(io) Anto(nino) Aug(usto) pont(ifice) max(imo)  
tribunicia pot(estate) / XXIII co(n)s(ule) III p(atre) p(atriciae) vexillationes /  
leg(ionum) II piaae et III Concord(iae) ped(es) CC / sub cura P(ubli) Aeli Amyntiani  
(centurionis) frumentari(i) leg(ionis) II Traianae*

5. Prijevod:

Za vrijeme Imperatora Cezara Marka Aurelija Antonija Augusta, vrhovnog svećenika, po dvadeset i četvrti put tribuna i po treći put konzula, oca domovine, veksilacije (tj. odjeljenja) legija *II Pia* i *III Condordia* (podigla su) dvjesto stopa (zidina) pod nadzorom Publija Elija Amintijana, centuriona frumentarija legije *II Traiana*.

6. Datacija: 169. – 170. god.
7. Literatura: CIL III, 1980; CIL III, 8570; EDH HD054168; J. Jeličić-Radonić, „Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale“, *VAPD* 100, 2007, 54, sl. 3a; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 117; N. B. Rankov, „Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia“, *ZPE* 80 (1990), 177; I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorski rad), Zadar 2015, 424-425, kat. br. 18-19.



Sl. 15 Građevinski natpis Publija Elija Amintijana

## 11. Titus Varronius Maro

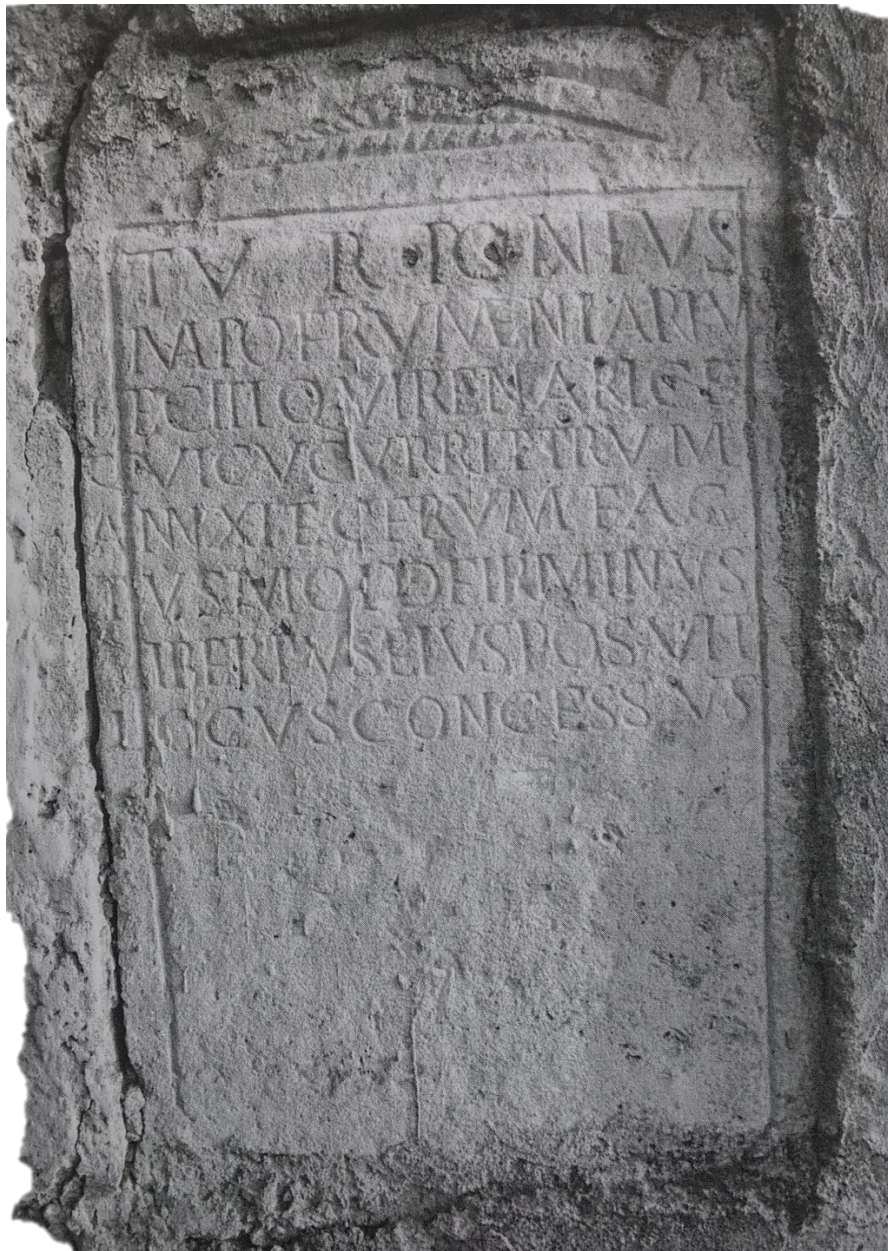
1. Mjesto pronalaska: Salona
2. Mjesto čuvanja: Solin, ugrađeno u modernu kuću kraj antičkog amfiteatra
3. Tip: Nadgrobna stela
4. Natpis:

*[D(is)] M(anibus) // T(itus) V<a>rronius / Maro frumen<t>arius / leg(ionis) III  
Quirena{r}ic(a)e(!) / qui cucurrit <f>rum(entarius) / ann(os) XL et c(enturio)  
frum(entarius) fac/tus modo Firminus / libertus eius posuit / locus concessus*

5. Prijevod:

Bogovima Manima. Tit Varonije Maron, frumentarij legije III *Cyrenaica*, koji je trčao kao frumentarij (tj. koji je bio frumentarij) jedanaest godina i (netom) postao centurion frumentarija. Dao postaviti njegov oslobođenik Firmin. Mjesto (ukopa) dodjeljeno.

6. Datacija: 151. – 250. god.
7. Literatura: CIL III, 2063; CIL III, 8581; ILS 2370; EDH HD063266; I. Matijević, „*Qui cucurrit frumentarius annos XI*“, *Tusculum* 7 (2014), 67-74, sl. 3; I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorski rad), Zadar 2015, 427, kat. br. 21; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 134; P. K. Baillie Reynolds, „The Troops Quartered in the Castra Peregrinorum“, *JRS* 13 (1923), 180; N. B. Rankov, „Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia“, *ZPE* 80 (1990), 180-182; N. B. Rankov, „The governor's men: the officium consularis in provincial administration“, u: Goldsworthy A, Haynes I (ed.), *The Roman Army as a Community*, JRA Supplementary series 1999, 29, bilj. 105; G. Cupcea, „The missions of the soldiers in the *limes* provinces. *Frumentarii* in Dacia“, *Near and beyond the Roman Frontier* (Proceedings of a colloquim held in Targoviste, 16-17 October 2008), *Supplementum Cercetări Arheologice* XVI (2009), 306, 309.



Sl. 16 Stela Tita Varonija Marona

## 12. *Caius Vibius Iulianus*

1. Mjesto pronalaska: *Burnum*
2. Mjesto čuvanja: Nepoznato
3. Tip: Ara
4. Natpis:

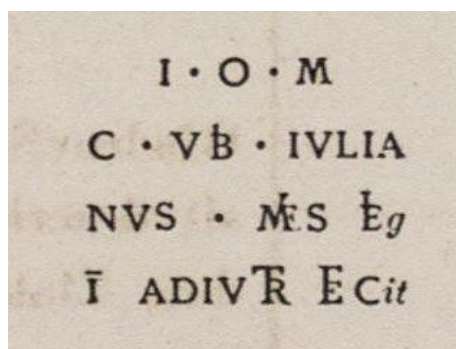
*[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] / C(aius) Vib(ius) Iulia/nus miles le[g(ionis)] / I  
Adiutr(icis) fr(umentarius)*

5. Prijevod:

Jupiteru najboljem i najvećem. Gaj Vibije Julije, vojnik (i) frumentarij legije *I  
Adiutrix*

6. Datacija: 151. – 300. god.

Literatura: CIL III, 2823; AE 2010, 1228; ILJug 2808; EDH HD035390; M. Abramić, „Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima“, *Starinar* 1, 1922, 60; S. Bekavac, „Jupiterov kult u Brunumu“, *RadAkZadar* 52 (2010), 64; A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wien 1939, 41; Kurilić 1999 (doktorat), primjedba uz kat. br. 2235.



Sl. 17 Natpis Gaja Vibija Julijana<sup>277</sup>

<sup>277</sup> Završna riječ različito se čita. U CIL-u je to sa *fecit* dok S. Bekavac, A. Betz i A. Kurilić u navedenim djelima čitaju kao *frumentarius* čega se i ovom tekstu držimo. Zbog odsustva bolje slike priložili smo sliku iz CIL-a gdje, ipak, stoji *fecit*.



## 5. Sažetak i zaključak

Razvoj obavještajnih sustava i službi započeo je na Bliskom Istoku. Velika carstva nastajala su stvoriti učinkoviti sustav za prenošenje informacija zbog čega možemo pratiti razvoj vojnih cesti, kurirske službe drugih obavještajnih sustava kao npr. sustav komunikacije vatrom. U ranorepublikanskom Rimu vojni napredak bio je prilično spor što je povezano s nerazvijenim sustavom obavještavanja, čak i osnovnog izvidničkog djelovanja. U razdoblju od 6. do 4. st. pr. Kr. došlo je do temeljitih vojnih reformi nakon čega je moguće pratiti i razvoj na obavještajnom polju. Tijekom Samnitskih ratova je zbog brdovitog terena i neefikasnosti rimskih vojnih jedinica protiv brzih i lako naoružanih samnitskih ratnika došlo do napuštanja sustava hoplitske falange i uspostave manipularne legije. Tim sustavom vojne jedinice podjeljene su u skupine – manipule te prema klasama. Zbog učinkovitije organizacije, nove jedinice mogle su imati veću ulogu u prikupljanju taktičkih informacija, posebno manje i lakše naoružane jedinice koje su zbog manevarske prednosti i veće fleksibilnosti kretanja mogle mnogo aktivnije izvidjeti teren. Zbog toga, počinju se koristiti jedinice izvidnika (*exploratores*) za izviđanje terena te kretanja i položaja protivničkih snaga, a zapažamo i povremenu upotrebu špijuna. Važnu obavještajnu ulogu u ovom periodu imali su i rimski saveznici – *foederati (socii)* koji su u zamjenu za vojnu podršku Rimu pružali razne informacije, pretežno strateškog značaja. No, ipak još uvijek nije postojao učinkovit sustav dobre i brze komunikacije zbog čega su mnoge odluke donošene *ad hoc* što je pridonosilo manjkavoj koordinaciji Senata i zapovjednika na bojištu.

Novo razdoblje u rimskoj povijesti započelo je uspostavljanjem direktnoga kontakta s grčkim gradovima na jugu Italije što će posredno dovesti do sukoba s Kartažanima i niza ratova znanih kao Punske ratove. Iz Prvog punskog rata Rimljani će izaći kao pobjednici te uspostaviti kontrolu nad Sicilijom, Sardinijom i Korzikom. Kako bi kompenzirali gubitak tih kolonija, Kartažani su ubrzo počeli osnivati nove kolonije u Hispaniji. Sukob oko područja utjecaja Rima i novoosnovanih kartaških kolonija doveo je do drugog u nizu od tri punska rata u kojem se Rim suočio s kartaškim vojnim genijem Hanibalom. Kartažani su bili poznati po služenju raznim obavještajnim sustavima (str. 15-16) što vrijedi i za Hanibala i njegovo koordiniranje raznim obavještajnim sredstvima što mu je osiguravalo vojnu nadmoć nad brojnijom rimskom vojskom tijekom čitavog rata. Hanibal je spretno koristio špijune i diplomaciju zbog čega je bio vrlo dobro informiran o okolnostima u Rimu i planovima

Senata. Rimske legije poslone su u Afriku prema Kartagi te u Hispaniju prema kartaškim kolonijama što je Hanibal vrlo rano saznao te se odlučio na epski pothvat prelaska Alpa te napada na Italiju koja je bila nebranjena radi odlaska legija. Zbog nedovoljno učinkovitog sustava komunikacije Rimljani su za taj plan saznali tek nakon Hanibalovog prelaska rijeke Rhone. Nakon ulaska u Italiju, Hanibal je nastavio dominirati na strateškom i taktičkom planu (str. 17-21) pa se njegov pohod na Italiju i borbe u samoj Italiji opravdano nazivaju najvećim vojno-obavještajno-strateškim postignućem klasičnog razdoblja (str. 20). Poučeni Hanibalovim uspjesima Rimljani će također početi ostvarivati napredak na obavještajnom polju. U početku su to pojedinačni uspjesi koji su bili više produkt sreće nego razvijenog obavještajnog sustava. Veliki iskorak napravio je Scipion Afrički St. koji se nije libio koristiti ista sredstva kojima se koristio Hanibal. Shvaćao je važnost prikupljanja raznih obavještajnih informacija radi čega je vrlo brzo ostvario pozitivne rezultate što se naročito ogleda u primjeru iznenadnog i smionog, ali pomno planiranog, napada na Kartagenu. Napredak na obavještajnom polju nastavio se sa Scipionom Afričkim Ml. Numancijskim koji je odigrao ključnu ulogu u Trećem punskom ratu. Taj napredak Scipion jednim dijelom duguje i grčkom povjesničaru i vojskovođi Polibiju koji ga je slijedio u pohodima, a uz čiju je pomoć usavršio vojni obavještajni sustav koristeći glasnike, signalizaciju vatrom u noćnim uvjetima te signalizaciju zastavama. Rim je iz Punskih ratova naposljetku izašao bogatiji obavještajnim iskustvom: izviđanje terena podiglo se na višu razinu, usavršen je sustav signaliziranja, a javlja se i temeljito planiranje vojne akcije uz upotrebu špijuna. Mana je i dalje spora komunikacija s obzirom na to da nije postojao sustav javnih cesta i službenih glasnika. Isto tako, važan faktor koji je utjecao na nemogućnost nošenja s obavještajnim izazovima u Rimljana bila je godišnja izmjena visokih magistrata, poglavito konzula kao vojnih zapovjednika što nije pridonijelo u ostvarivanju kontinuiteta u razvoju obavještajnih sustava.

Sljedeći veliki iskorak na obavještajnom polju dogodio se tijekom razdoblja Kasne republike. Ponajviše se ogleda u Juliju Cezaru i njegovom vojnom djelovanju koje je iznimno dobro opisano u pisanim izvorima. Kao izvrstan vojskovođa Cezar je prepoznao važnost prikupljanja strateških i taktičkih informacija što mu je u konačnici uvelike pomoglo da ostvari svoj plan galske kampanje. U njegovom djelovanju prepoznajemo i sve nabrojane službe i načine prikupljanja strateških i taktičkih informacija (str. 27-44). Strateške informacije prikupljale su se diplomatskim izaslanstvima koja su često imala špijunsku narav, trgovinom te upotrebom raznih glasnika čija je važna obavještajna uloga prepoznata ponajviše tijekom građanskih ratova. Taktičke informacije prikupljale su se posredstvom



raznih službi koje su bile dio vojnih struktura. Konjičku prethodnicu činili su *procursatores* koji su služili za pregled bližeg terena i čarkanje. *Exploratores* su djelovali na većoj udaljenosti od vojske, a glavna zadaća bila im je izviđanje terena i rute kretanja kao i odabir mjesta za privremeni logor i priprema istog. Ta skupina morala je biti u mogućnosti da brzo i bez odgode komunicira direktno s glavnim zapovjednikom za što postoji veći broj primjera iz Cezarovih galskih ratova (str. 38-39). U periodu Kasne republike *exploratores* ipak još nisu bili dio fiksne vojne strukture već su *ad hoc* odlukom zapovjednika sastavljeni radi obavljanja određenih zadaća koje su zahtijevale pojedince ili skupinu pojedinaca određenih vještina i određene mjere specijalizacije na polju prikupljanja taktičkih informacija. Vojnoobavještajna skupina spekulatora (*speculatores*) uglavnom je djelovala na špijunskim zadacima iako su poneke dužnosti dijelili s izvidnicima (*exploratores*). Djelovali su u manjim brojevima, kao pojedinci ili u paru, a često su bili uključeni i u operacije koje su se odvijale noću, potajno promatrajući neprijatelja i njegovo kretanja. Ova skupina, kao ni *exploratores*, nije bila dio fiksne vojne strukture u republikanskom periodu, već je sastavljena *ad hoc* odlukom zapovjednika na bojištu pri čemu su birani pojedinci određenih sposobnosti i vještina. Od ostalih načina prikupljanja taktičkih informacija naveli smo i ratne zarobljenike i dezertere koji su često mogli pružiti valjane informacije o protivničkoj strani. Isto tako, spomenuli smo i da je provjera informacija putem više obavještajnih izvora također bila preporučena i korištena tijekom vojnih pohoda.

Krajem 1. st. pr. Kr. došlo je do uspostave Carstva s Oktavijanom Augustom kao carem. Nova centralizirana vlast u većoj se mjeri posvetila efikasnosti obavještajnih sustava i službi nego što je to bio slučaj u Republici. Veliko ostvarenje bilo je stvaranje transportne i komunikacijske mreže – *cursus publicus*, koja će biti osnova dobre komunikacije Rima i provincija, a ujedno i temelj za rad obavještajnih službi te važan faktor centralizacije carske administracije. Prenošenje vijesti sustavom *cursus publicus* najprije se odvijalo uz veći broj glasnika koji su po principu štafete prenosili vijest do krajnjeg odredišta, tj. Rima. Ta ideja je ubrzo napuštena, a uvedene su kočije sa zapregom (*vehicula*) koje su pojedinačnog glasnika prevozile do krajnjeg odredišta. Takva promjena uvedena je zbog manjkavosti prijašnjeg sustava – glasnik koji bi stigao na krajnje odredište nije mogao pružiti dodatne informacije pošto sâm nije dolazio s mjesta događaja. Transportnu i komunikacijsku mrežu *cursus publicus* August je vjerojatno uspostavio prema uzoru na sličan sustav iz ptolomejskog Egipta. Iako vrlo učinkovit, sustav *cursus publicus* predstavljao je veliki financijski teret s kojim su se više ili manje uspješno nosili mnogi carevi. Važnost koju su tom sustavu carevi

pridavali vidljiva je i u postojanju posebnih dozvola (*evectio*) koje su kao pravni dokument dozvoljavale korištenje sustava *cursus publicus* samo nositeljima takvih dozvola. Uz cestovne pravce građena su konačišta (*mansiones*) te manje gostionice (*mutationes*) gdje su putnici mogli dobiti hranu, smještaj te druge potrepštine, a nositelji carske dozvole to bi dobivali besplatno. Udaljenost između dvije *mansionesi* iznosila je 25 – 35 milja koliko se u prosjeku moglo prijeći u jednom danu. Udaljenost koju je običan putnik koristeći ovaj sustav pješice mogao prevaliti bila je 17 milja na dan (cca. 25 km), putujući na konju 25 milja na dan (cca. 37 km), a službeni glasnik mijenjajući konje i/ili kočiju na svakoj postaji mogao je prevaliti i 50 milja na dan (cca. 74 km).

Upravu nad carskim provincijama imao je *legatus Augusti pro praetore* koji je kadar za svoj ured novačio iz legijskih redova. Zato se iz svake legije u provinciji odvajao određen broj vojnika koji su time postali službenici u upraviteljevu uredu gdje su skrbili za administrativne poslove važne za funkcionalnost same provincije (str. 55-56). Tako su osiguravali dobar rad ureda i obavljanje mnogih zadaća o kojima je trebalo brinuti; zapovjedništva i administracije provincijske vojske, diplomatskih pitanja, unutarne političke sigurnosti, civilne administracije, provođenje prava, razne policijske i stražarske dužnosti te odnosa s provincijskim stanovništvom zbog čega su bili glavni alat romanizacije u provincijama. Pripadnost provincijskom uredu naglašavali su nošenjem ceremonijalnih koplja (*Beneficiarierlanzen*) prilikom obavljanja navedenih zadaća.

Uredu provincijskog upravitelja pripadao je i odred frumentarija. Prvi spomeni te službe javljaju se početkom 2. st. Prvotna uloga frumentarija bila je nabava žita za vojsku pa se pretpostavlja da su postojali i ranije tijekom 1. st, a tu ulogu nastaviti će obavljati i tijekom kasnijih stoljeća, naročito od 2. st. nadalje nakon uvođenja *anonae militaris*. Mnogo su poznatiji zbog raznih drugih aktivnosti i djelatnosti zbog kojih ih se često naziva “rimskom tajnom službom”. U sklopu provincijskog ureda glavna zadaća bila im je prenošenje raznih vijesti i informacija iz provincije u Rim i obrnuto. Za vrijeme boravka u Rimu, u koji bi kao glasnici došli po službenoj zadaći, bili su smješteni u logoru na brdu Celij u Rimu koji se nazivao *castra peregrina/peregrinorum*. Taj logor služio je kao sjedište vojnika iz raznih službi koji su iz provincija po službenoj zapovijedi stizali u Rim. *Castra peregrina* ujedno je bila i centralno mjesto odakle su se isti vojnici slali natrag u provincije, bilo one iz kojih su došli ili neke druge, primjerice *provinciae inermes* koje nisu vlastite trajno prisutne legije. Unutar logora, posvjedočeni su frumentariji iz skoro svih legija u Carstvu, a pretpostavlja se da ih je u logoru moglo boraviti do 400. Za boravka u logoru bili su organizirani u numere

(*numerii frumentariorum*). Zbog njihove dostupnosti za vrijeme čekanja daljnjih zapovijedi i nedostatka političkih veza u gradu Rimu carevi od Domicijana nadalje često su ih uključivali u zadatke posebne prirode. Neki takvi zadaci sastojali su se od raznih špijunaža, političkih ubojstava, policijske dužnosti i nadziranja raznih projekata. Slične zadatke mogli su obavljati i u sklopu provincijskog ureda, npr. policijske dužnosti koje su vjerojatno povezane sa stacionarima koji su bili građeni na važnim prometnim čvorovima te uz važne prirodne resurse ili uz granicu. Policijske dužnosti mogle su uključivati i razna hapšenja i pratnju zatvorenika. U toj ulozi antički pisci naročito ih spominju u vrijeme progona kršćana. *Frumentarii* su tijekom karijere mogli i napredovati i to u trima područjima: u sklopu legije, u sklopu *castrorum peregrinorum*, te u sklopu upraviteljeva ureda (*officium consularis*). Do ukidanja službe frumentarija došlo je krajem 3. st. kada ih je car Dioklecijan ukinuo zbog velike omraženosti među stanovništvom nad kojim su često vršili opresiju.

U sastavu upraviteljeva ureda posvjedočeni su i spekulatori. Glavna uloga bila im je prenositi vijesti i informacije radi čega su, baš kao i frumentariji, posvjedočeni unutar logora *castra peregrina*. U sklopu ureda mogli su biti smješteni u stacionarima zajedno s beneficijarijima te obavljati neke policijske dužnosti kao i frumentariji, a opisuje ih se i kao krvnike što su vjerojatno preuzeli od liktora. U carskom periodu nastavili su djelovati i spekulatori iz vojnih redova (spekulatori iz legija te pomoćnih postrojbi). Kao zasebne postrojbe uglavnom su bili smješteni uz granice carstva gdje su održavali vlastitu komunikacijsku mrežu kojom su brzo i učinkovito mogli izvještavati o mogućim prijetnjama i napadima na Rimski teritorij. Uz sve to postojala je i treća skupina spekulatora – odred spekulatora u službi cara koji su djelovali kao elitna konjica u sklopu pretorijanskih kohorti. Takvi spekulatori bili su zaduženi za carevu osobnu sigurnost, naročito kada je car prolazio gradom kada bi kročili put kroz svjetinu.

*Exploratores* su također nastavili obavljati razne zadatke i tijekom carskog perioda. Do početka 2. st. tvorili su poseban odred unutar legije te su bili organizirani u ale (*ala*) ili numere (*numerii*) pod zapovjedništvom prepozita (*praepositus*) ili prefekta (*praefectus*). Osim u legiji, *exploratores* su postojali i u pomoćnim postrojbama, a u tom slučaju uglavnom su bili smješteni uz granične pozicije te bili zaduženi za nadgledanje i patroliranje prostora i zajednica izvan limesa.

Nakon ukidanja frumentarija Dioklecijan je ustrojio novu službu, tzv. *agentes in rebus* koji su uskoro stekli istu, ako ne i goru reputaciju od svojih prethodnika. Nova služba

bila je organizirana u školu (*schola agentum in rebus*) čiji su pripadnici bili iznimno brojni pa se spominje i više od 1000 agenata. Konstantin Veliki smjestio ih je pod upravu predstojnika službi (*magister officiorum*) koji je ujedno upravljao četirima važnim carskim uredima koje znamo pod zajedničkim imenom *sacra scrinia* gdje su *agentes* također mogli držati neke pozicije. *Agentes in rebus* bili su zaduženi za pregled dozvola za korištenje sustava *cursus publicus* zbog čega su bili podobni i za druge aktivnosti poput špijuniranja i prokazivanja te policijskih dužnosti – uhićenja i pratnje zarobljenika ili pak progone Donatista i Manihejaca. Uz *agentes* postojala je i služba notarija (*notarii*) koji se su razvili u sklopu vojske gdje su obavljali posao zapisničara u vojnom kabinetu. Oni su također bili organizirani u školu (*schola notariorum*), a od Konstantina nadalje bili su pod nadzorom višeg tajnika (*primicerius*), iako je unutarnja organizacija prepuštena predstojniku službi (*magister officiorum*) kao i u slučaju agenata (*agentes in rebus*). Notariji su također mogli djelovati kao špijuni, glasnici, ali i nadglednici nekih vojnih dužnosti (svojevrzni politički komesari). Često su bili dio diplomatskih izaslanstava prilikom zaključivanja paktova ili mirovnih pregovora. Obje službe dijelile su i neke druge zadaće, npr. nadzor trgovine u lukama ili održavanje javnih zgrada. Zanimljivo je da su pripadnici obiju službi bili novačeni iz civilnih redova, a ne vojnih, no zadržali su vojna nazivlja, nosili vojnu uniformu te dobivali vojne činove. *Agentes in rebus* mogli su biti promaknuti na neke druge više pozicije što je uključivalo i poziciju notarija što znači da su notariji ipak bili hijerarhijski na višoj poziciji od *agentum*. S druge strane notariji su pak mogli biti promaknuti u neke još više civilne dužnosti što je moglo uključivati i predstojnika službi (*magister officiorum*).

Kao što smo pokazali u ovom radu, Rim je u svojim ranim počecima imao prilično nerazvijen sustav komunikacije i obavještavanja generalno. Tijekom stoljeća ratovanja, na temelju stečenog iskustva razvile su se osnovne službe izvidnika (*exploratores*) i špijuna (*speculatores*). Veliki izazov pred Rim postavio je kartaški vojskovođa Hanibal sa svojom čestom i uspješnom upotrebom kombinacije raznih obavještajnih sustava i službi. Iako su se rimski vojskovođe u početku teško nosili s novim izazovima koje je pred njih postavio Hanibal, pojedinci iz obitelji Scipiona naposljetku su se pokazali sposobnima da koriste i unaprijede neka od sredstava kojima se i Hanibal služio te Rim doveli do odlučujuće pobjede. U Kasnoj republici također je zabilježen napredak na obavještajnom polju i u vidu razvijanja

načina za prikupljanje strateških i taktičkih informacija. Ipak, politički sustav republikanskog Rima nije dopuštao da se razviju institucionalizirane službe koje bi skrbile za unutarnju i vanjsku sigurnost države; magistrati su se često izmjenjivali, a vlast je bila podijeljena između nekoliko interesnih skupina i moćnih obitelji pa bi i nadzor nad takvim službama bio otežan. Promjena političkog sustava dolaskom Oktavijana na vlast osigurala je koncentraciju vlasti u ruke pojedinca. Takav sustav, kao što je bio slučaj i s ranijim bliskoistočnim carstvima, mnogo više pažnje posvetio je održavanju unutarnje sigurnosti što je bilo i nužno radi mnogih potencijalnih zavjera. Veliki obavještajni iskorak u carskome periodu bila je izgradnja i organizacija transportno - komunikacijske mreže *cursus publicus* pošto brza i učinkovita komunikacija čini temelj rada mnogih službi pa tako i obavještajnih. Važna promjena također je bila i ustrojstvo upraviteljeva ureda u provincijama i pripadajućeg mu kadra što je povećalo efikasnost rimske administracije u osvojenim područjima. Najbliže što je Rim došao stvaranju obavještajnih ili tajnih službi bio je odred frumentarija te kasnijih *agentes in rebus*. Ipak, njih ne možemo smatrati obavještajnim ili tajnim službama u punom značenju te riječi. Takve službe ipak zahtijevaju jasno definirane ciljeve i metode, kao i institucionaliziranost. Usprkos tome, autor ovoga rada smatra da su postojeći sustavi i službe za Rim kao predindustrijsku civilizaciju bili dovoljni da se nose s obavještajnim izazovima pod čime smatramo skupljanje raznih informacija, naročito onih koje su mogle pomoći u formiranju politike i strateških planova. Razlog zašto kroz skoro pet stoljeća Carstva nije došlo do velikih promjena na obavještajnom polju je prvenstveno tehnološki – ratna tehnologija se nije uvelike promijenila pa s time ni obavještajni izazovi nisu postali ništa veći. Naposljetku, podsjećamo da postojanje obavještajnih službi u punom smislu te riječi nije bilo moguće sve do tehnološkog napretka u 19. i 20. st. koji je omogućio i iznimno brzu komunikaciju što je okosnica za što bolji rad takvih službi. Ipak, službe poput frumentarija u drevnim društvima poput Rima možemo smatrati pionirima obavještajne djelatnosti.

Istraživanje rimskih obavještajnih djelatnosti na teritoriju Republike Hrvatske ovdje je bilo prezentirano u formi kataloga koji sadrži spomenike devetorice spekulatora i trojice frumentarija. Za sve njih (osim kat. br. 9 i 10) možemo smatrati da su služili u upraviteljevu uredu u Saloni kao glavnom gradu provincije. U sklopu ureda obavljali su zadaće koje im je upravitelj povjerio, a koje smo opisali na str. 55-56. Po službenoj zadaći neki od spekulatora mogli su se naći i u drugim gradovima (*Iader* ili pak *Narona*) ili stacionarima što nije bilo neuobičajeno s obzirom na prirodu glasničkog posla. *Lucius Arius Proculus* (kat. br. 9) ovdje se izdvaja jer je, kako vidimo prema natpisu, bio pretorijanski spekulator. Ta skupina

spekulatora bila je zadužena za carevu osobnu zaštitu pa su njeni pripadnici zacijelo i boravili u gradu Rimu. Zato nam se čini logičnim zaključiti da je Lucije Arije Prokul ili kasnije živio u Poreču (*Parentium*) gdje je njegova stela i pronađena ili se pak tamo našao nekim spletom okolnosti. Posebno bismo izdvojili i frumentarija Tita Varonija Marona (kat. br. 11) za kojeg na natpisu stoji da je „trčao kao frumentarij 11 godina“ što većina autora koji su pisali o ovoj ili sličnoj temi spominju kao izvrstan dokaz frumentarija kao glasnika. Kao takav zacijelo je također bio dio upraviteljeva ureda. Slučaj Publija Elija Amintijana (kat. br. 10) ponešto je drugačiji jer je u Salonu vjerojatno bio poslan po naredbi te nije bio dio upraviteljeva ureda. Tijekom 169. – 170. god. u Salonu je nadzirao gradnju zidina. Slični slučajevi gdje su frumentariji poslani kao nadglednici projekta također su posvjedočeni: npr. npr. *centurio frumentarius* i *frumentarius legionis II Italica* bili su nadglednici u kamenolomu Carrara (*Luna*),<sup>278</sup> *frumentarius legionis I Italicae* bio je nadglednik gradnje u Delfima po Hadrijanovom zaduženju,<sup>279</sup> a jedan frumentarij sudjelovao je u popravku *scholae speculatorum*.<sup>280</sup> *Caius Vibius Iulianus* (kat. br. 12), ako je doista riječ o frumentariju, vjerojatno je bio na nekom zadatku izvan Salone pošto je njegova stela nađena kod Burna. O prirodi tog zadatka možemo samo spekulirati, ali možda se radilo o kakvim dužnostima koje su uključivale privremeni premještaj u stacionar pošto su stacionari na tom području posvjedočeni.

---

<sup>278</sup> CIL XI, 1322.

<sup>279</sup> ILS 9473.

<sup>280</sup> CIL III, 3524; Cupcea 2009, 307, bilj. 39.

## 6. Popis slika i tabli

**Tab. 1** – Udaljenost i trajanje putovanja od Salone prema drugim gradovima (J. Triplat)

**Tab. 2** – Popis spekulatora i frumentarija s područja Hrvatske (J. Triplat)

**Sl. 1** – Nadgrobna stela spekulatora iz Viminacija (A. M. Ramsay, „The Speed of the Roman Imperial Post“, *JRS* 15 (1925), 61, sl. 58)

**Sl. 2** – Nervin novac s natpisom *Vehiculatio Italiae Remissa* na reversu ([www.lamoneta.it/topic/83523-italia-italia/](http://www.lamoneta.it/topic/83523-italia-italia/) - 12.03.2016)

**Sl. 3** – Detalj nadgrobne stele spekulatora iz Viminacija (gore) i detalj nadgrobne stele frumentarija iz Sirmija (dolje) (S. Mráv, „Auf Reisewagen applizierte “Benefiziarierabzeichen” aus zwei nordostpannonischen Wagengräber. Die eraviskische Stammeselite im Dienste Roms“, *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011), 36, sl. 13)

**Sl. 4** – Primjerak Beneficiarierlanze iz Sárszentmiklósa u Mađarskoj (S. Mráv, „Auf Reisewagen applizierte “Benefiziarierabzeichen” aus zwei nordostpannonischen Wagengräber. Die eraviskische Stammeselite im Dienste Roms“, *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011), 23, sl. 2)

**Sl. 5** – Nadgrobna stela frumentarija iz Sirmija (<http://www.ubi-erat-lupa.org/imagelink/index.php?Nr=4005> – 12.03.2016)

**Sl. 6** – Ara Aurelija Valerijana (J. Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu“, *VHAD* 9 (1906/07), 118-119, sl. 242)

**Sl. 7** – Natpis sa stele Gaja Apelija Etruska (T. Mommsen (ed.), *CIL III*, Berlin 1873, str. 302, 1914)

**Sl. 8** – Stela Tiberija Klaudija Januarija (I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorska disertacija), Zadar 2015, 525, kat. br. 96, sl. 108)

- Sl. 9** – Stela Lucija Valerija Augustala (I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorska disertacija), Zadar 2015, 406, kat. br. 2, sl. 2)
- Sl. 10** – Stela Tita Ti[---] (I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorska disertacija), Zadar 2015, 535, kat. br. 103, sl. 114)
- Sl. 11** – Stela Gaja Apuleja Terencijana (E. Marin, M. Mayer, G. Paci, I. Rodà, *Corpus Inscriptionum Naronitanarum I*, Split – Tivoli 1999, 123, sl. 4)
- Sl. 12** – Stela Gaja Aleja (<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23057> – 12.03.2016)
- Sl. 13** – Natpis Lucija Fadijena Fuska (T. Mommsen (ed.), *CIL III*, Berlin 1873, str. 376, 2915)
- Sl. 14** – Natpis Lucija Arija Prokula ([http://www.edr-edr.it/edr\\_programmi/view\\_img.php?id\\_nr=133069](http://www.edr-edr.it/edr_programmi/view_img.php?id_nr=133069) – 12.03.2016)
- Sl. 15** – Građevinski natpis Publija Elija Amintijana (J. Jeličić-Radonić, „Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale“, *VAPD* 100, 53, sl. 3a)
- Sl. 16** – Stela Tita Varonija Marona (I. Matijević, „Qui cucurrit frumentarius annos XI“, *Tusculum* 7 (2014), 70, sl. 3)
- Sl. 17** – Natpis Gaja Vibija Julija (T. Mommsen (ed.), *CIL III*, Berlin 1873, str. 368, 2823)



## 7. Popis kratica

<i>CIL</i>	<i>Corpus inscriptionum latinarum</i>
<i>IGRR</i>	<i>Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.</i> Paris
<i>ILS</i>	Herman Dessau, <i>Inscriptiones Latinae selectae</i>
<i>JRS</i>	<i>Journal of Roman Studies.</i> London
<i>R-E</i>	Pauly Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.</i> Stuttgart
<i>SHA</i>	<i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>VAPD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku.</i> Split
<i>VHAD</i>	<i>Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva.</i> Zagreb
<i>WMBH</i> Wien	<i>Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina.</i>
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphic.</i> Bonn, Habelt

## 8. Popis izvora

AMIJAN MARCELIN (Ammianus Marcellinus), *Rerum Gestarum*. Prev. J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, Cambridge 1950.

ANONYMUS BYZANTINUS, *Peri strategikes, de re strategica*. Prev. G. T., Dennis, *Three Byzantine military treatises*, Washington D. C. 1985.

APIJAN (Appianus Alexandrinus) *Historia Romana*, Prev. H. White, Loeb Classical Library, Cambridge 1958.

ARIJAN (Lucius Flavius Arrianus), *Flavius Arrianus: Technè Taktika (Tactical handbook) and Ektaxis kata Alanoon (The expedition against the Alans)*, prev. J. G. DeVoto, Chicago 1993.

AURELIJE VIKTOR (Sextus Aurelius Victor), *De caesaribus*. F. Pichlmayr (ed.), *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Leipzig 1961.

BIBLIJA, J. Kaštelan, B. Duda (ed.), prev: S. Grubišić, F. Gass, Lj. Rupčić, Zagreb 1990.

CEZAR (Gaius Julius Caesar)

— Hrvatski prijevod: *Moji ratovi / Gaj Julije Cezar*, prev. T. Smerdel, Zagreb 2010.

— Izvorni latinski tekstovi (i engleski prijevod): *Alexandrian War. African War. Spanish War*, prev. A. G. Way, Loeb Classical Library, Cambridge 1955; *The Gallic War*, prev. H. J. Edwards, Loeb Classical Library, Cambridge 1917; *Civil Wars*, prev. A. G. Peskett, Loeb Classical Library, Cambridge 1914.

*Commentarii de Bello Galico, Commentarii de Bello Civili, De Bello Alexandrino, De Bello Africo, De Bello Hispaniensi.*

CICERON (Marcus Tullius Cicero)

— *De officiis*. Prev. W. Miller, Loeb Classical Library, Cambridge 1951.

— *Epistulae ad Atticum*. Prev. E. O. Windstedt, Loeb Classical Library, Cambridge 1956.

- *Epistulae ad Familiares*. Prev. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library, Cambridge 2001.
- *In Verrem*. L. H. G. Greenwood, Loeb Classical Library, Cambridge 1960.
- *De Imperio Cn. Pompei (Pro Lege Manilia)*. Prev. H. Grose Hodge, Loeb Classical Library, Cambridge 1927.
- *Philippicae*. Prev. W. C. Alan, Loeb Classical Library, Cambridge 1963.
- *Epistulae ad Quintum Fratrem*. Prev. G. Williams Loeb Classical Library, Cambridge 1972.

CIPRIJAN (Thaschus Cæcilius Cyprianus), *Epistoles*. Prev. L. Bayard, Paris : Les Belles Lettres, 1925.

CODEX THEODOSIANUS. Mommsen & Meyer (ed.), Berlin, 1905 .

#### CORPUS IURIS CIVILIS

- v. 1. Institutiones / recognovit Paulus Krueger. Digesta / recognovit Theodorus Mommsen (1872)
- v. 2. Codex Justinianus / recognovit Paulus Krueger (1877)
- v. 3. Iustiniani Novellae / recognovit Rudolfus Schoell ; absolvit Guilelmus Kroll (1972)
- Prev. Samuel P. Scott, Cincinnati, 1932

DIODOR SIKULSKI (Diodoros Sikeliotes), *Bibliotheca historica*. Prev. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library, Cambridge 1960.

KASIJE DION (Lucius Cassius Dio Cocceianus), *Historia Romana*. Prev. E. Cary, Loeb Classical Library, Cambridge 1954.

EUZEBIJE (Eusébios) *Historia Ecclesiae*. Prev. K. Lake, Loeb Classical Library, Cambridge 1959.

FRONTIN (Sextus Julius Frontinus), *Strategemata*. Prev. M. B. McElwain, Loeb Classical Library, Cambridge 1925.

HERODOT (Hēródotos), *Povijest / Herodot*. Prev. D. Škiljan, Zagreb 2007.

JERONIM (Eusebius Sophronius Hieronymus), *Vulgata* (latinska verzija - <http://www.latinvulgate.com/> (13.03.2016))

JUVENAL (Decimus Iūnius Iuvenālis), *Satires*. Prev. G. G. Ramsay, Loeb Classical Library, Cambridge 1961.

KSENOFONT (Xenophon), *Ksenofonovi izabrani spisi, Kirupedija*. Prev. S. Senc, Zagreb 1898.

LIBANIJE (Libanios), *Orationes*. R. Förster (ed.), *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Leipzig 1904.

TIT LIVIJE (Titus Livius), *Ad urbe condita*. Loeb Classical Library, Cambridge 1961.

— vol. 1-5 prev. B. O. Foster

— vol. 6-8 prev. F. G. Moore

— vol. 9-11 prev. E. T. Sage

— vol 12-14 prev. A. G. Schlesinger

IVAN LIDIJSKI (Ioannes Laurentius Lydus), *De Magistratibus republicae Romanae*. M. Maas, *John Lydus and the Roman past : antiquarianism and politics in the age of Justinian*, London 1992.

JUSTIN (Marcus Junianus Justinus), *Epitoma Historiarum Philippicarum*. Prev. J. S. Watson, London 1853.

ONASANDAR (Onosandros), *Strategikos*. Prev. Illinois Greek Club, Loeb Classical Library, Cambridge 1923.

PLINIJE MLADI (Gaius Plinius Caecilius Secundus), *Epistulae*. Prev. W. Melmoth , Loeb Classical Library, Cambridge 1947-1961.

PLINIJE STARIJI (Gaius Plinius Secundus), *Naturalis Historia*. Loeb Classical Library, Cambridge 1958-1962.

— vol. 1-4 prev. H. H. Rackham

— vol. 5-9 prev. W. H. S. Jones

— vol. 10 prev. D. E. Eichholz

PLUTARH (Lucius Mestrius Plutarchus), *Bíoi Parállēloi*. Prev. Bernadotte Perrin, Loeb Classical Library, Cambridge 1959.

POLIBIJE (Polybius), *Histories*. Prev. W. R. Paton, Loeb Classical Library, Cambridge 1960.

POLIJEN (Polyaenus), *Strategematon*. P. Krentz & E. L. Wheeler, *Stratagems of war*, Chicago 1994.

PROKOPIJE iz Cezareje (Procopius Caesarensis)

— *Tajna historija*, prev. Đ. Popović, Zagreb 1988.

— *De bellis*, prev. H. B. Dewing, Loeb Classical Library, Cambridge 1914.

SENEKA MLADI (Lucius Annaeus Seneca)

— *De Ira, De Beneficiis, De Tranquillitate Animi*, prev. J. W. Basore, Loeb Classical Library, Cambridge 1928-1935.

— *Dialogues*, prev. T. H. Corcoran, Loeb Classical Library, Cambridge 1971.

SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE

— vol. I: Hadrian. Aelius. Antoninus Pius. Marcus Aurelius. L. Verus. Avidius Cassius. Commodus. Pertinax. Didius Julianus. Septimius Severus. Pescennius Niger. Clodius Albinus. Prev. D. Magie, Loeb Classical Library, Cambridge 1921.

— vol. 2: Caracalla. Geta. Opellius Macrinus. Diadumenianus. Elagabalus. Severus Alexander. The Two Maximini. The Three Gordians. Maximus and Balbinus. Prev. D. Magie, Loeb Classical Library, Cambridge 1924.

SIMAH (Quintus Aurelius Symmachus), *Prefect and emperor: the Relationes of Symmachus, A.D. 384*. Prev. R. H. Barrow, Oxford 1973.

STRABON (Strabōn), *Geographia*. Prev. H. L. Jones, Loeb Classical Library, Cambridge 1917-1932.

SVETONIJE (Gaius Suetonius Tranquillus), *De vita Caesarum*. Prev. J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, Cambridge 1959-1964.

TACIT (Publius Cornelius Tacitus), *Historiae, Annales*. Prev. C. H. Moore, Loeb Classical Library, Cambridge 1925-1931.

ZONORAS (Ioannes Zonaras), *Epitome Historiarum*. Prev. T. M. Banchich & E. N. Lane, Routledge classical translations, London 2009.

ZOSIM (Zosimus Historicus), *Historia Nova*. Prev. F. Paschoud, Collection des universités de France, Paris : Les Belles Lettres, 1979.

## 9. Popis literature

- ABRAMIĆ, M., „Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima“, *Starinar* 1, 1922, 57-64.
- ALFÖLDI, A., „Hasta-Summa Imperii: The Spear as Embodiment of Sovereignty in Rome“, *American Journal of Archaeology* 63, no. 1 (1959), 1-27.
- AUSTIN, A. E., „Saguntum and the Origins of the Second Punic War“, *Latomus* 26 (1967), 577-596.
- AUSTIN, N. J. E. & RANKOV, N. B., *Exploratio. Military and political intelligence in the Roman World from Second Punic War to the battle of Adrianople*, London – New York 1995.
- BAILLIE REYNOLDS, P. K. & ASHBY, T., „The Castra Peregrinorum“, *JRS* 13 (1923), 152-167.
- BAILLIE REYNOLDS, P. K., „The Troops Quartered in the Castra Peregrinorum“, *JRS* 13 (1923), 168-189.
- BARADEZ, J., *Fossatum Africae*, Paris 1949.
- BEKAVAC, S., „Jupiterov kult u Brunumu“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 52 (2010), 61-77.
- BELL, M. J. V., „Tactical Reform in the Roman Republican Army“, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 14, br. 4 (1965), 404-422.
- BENSEDDIK, N., *Les Troupes Auxiliaires de l'Armée Romaine en Mauretanie Césarienne sous le Haut-Empire*, Paris 1982.
- BETZ, A., *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wien 1939.
- BOAK, A. E. R., *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires*, London 2013 (1919).

- BREEZE, D. J., „Pay Grades and Ranks below the Centurionate“, *JRS* 61 (1971), 130-135.
- BREHM, A. E., *Život životinja*, Zagreb 1989.
- BRISCOE, J., *The Second Punic War*, u: A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII, Cambridge 1989, 44-47.
- BROUGHTON, T. R. S & PATTERSON, M. L., *The magistrates of the Roman Republic*, New York 1951-52.
- BRUNŠMID, J., „Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu“, *VHAD* 9 (1906/07), 63-144 (277-358).
- BULIĆ, F., „Escavi nella necropoli antica pagana di Salona“, *BAHD (VAPD)* 37 (1914), 83-94.
- BURY, J. B., „The Notitia Dignitatum“, *JRS* 10 (1920), 131-154.
- CASSON, L., *Travel in the Ancient World*, London 1974.
- CLAUSS, M., *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian: Cornicularii, Speculatores, Frumentarii* (doktorska disertacija), Bochum 1973.
- CORNELL, T. J., *The Beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars*, London 2001.
- COSME, F. & FAURE, P., „Identité militaire et avancement au centurionat dans les *castra peregrina*“, *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 15 (2004), 343-356.
- CUPCEA, G., „Speculatores in Dacia. Missions and Careers“, *Acta Musei Napocensis* 43-44/I, 2006–2007 (2008), 263–279
- CUPCEA, G., „The missions of the soldiers in the *limes* provinces. *Frumentarii* in Dacia“, *Near and beyond the Roman Frontier* (Proceedings of a colloquim held in Targoviste, 16-17 October 2008), *Supplementum Cercetări Arheologice* XVI (2009), 305-314.
- DEMICHELI, D., „*Salonitani extra fines Dalmatiae* (II). Salonitanci u pretorijanskoj vojsci“, *Tusculum* 6 (2013), 79-91.



- DEMICHELI, D., „*Salonitani extra fines Dalmatiae* (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi)“, *Tusculum* 8 (2015), 59-77.
- DENNIS, G. T., *Three Byzantine military treatises*, Washington D. C. 1985.
- DURRY, M., *Les cohortes prétoriennes* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 146), Paris, De Boccard, 1938.
- DURRY, M., „Praefectus Praetorio“, R-E XXII, Stuttgart 1954, 2414.
- DVORNIK, F., *Origins of intelligence services*, New Jersey 1974.
- ENSSLIN, W., „Primicerius“, R-E, Supp. VIII, Stuttgart 1956, 617-19.
- ERDKAMP, P., *Hunger and the Sword*, Amsterdam 1998.
- EZOV, A., „The Missing Dimension of C. Julius Caesar“, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 45, br. 1 (1996), 64-94.
- FINK, R. O., „Hunt's Pridianum: British Museum Papyrus 2851“, *JRS* 48 (1958), 102-116.
- FORBES, R. J., *Studies in Ancient Technology*, vol. 2, Leiden 1955.
- GICHON, M., „Military Intelligence in the Roman Army“, *Labor Omnibus Unus. Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 60 (1989), 154-170.
- GLAVAŠ, I., „Municipij Magnum – raskrižje cestovnim pravaca i beneficijarska postaja“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 52 (2010), 45-59.
- GRAČANIN, H., „Otto Veh: Leksikon rimskih careva“ (recenzija), *VAMZ* 34 (2001), 265-286.
- GRUEBER H. A. et all. (ed.), *Coins of the Roman Republic in the British Museum II*, London 1910.
- GRUEN, E., *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, London 1984.
- HAMMOND, M., „Hellenistic Influences on the Structure of the Augustan Principate“, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 17 (1940), 1-25.
- HARRIS, W. V., *War and Imperialism in Republican Rome*, Oxford 1979.

- HOYOS, B. D., „Hannibal: What Kind of Genius?“, *Greece & Rome* 30, br. 2 (1983), 171-180.
- IVČEVIĆ, S., „Uporabni predmeti prikazani na nadgrobnim spomenicima iz Salone“, *Histria Antiqua* 14 (2006), 133-150.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., „Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale“, *VAPD* 100, 2007, 49-61.
- JONES, A. H. M., „The Roman Civil Service“, *JRS* 39 (1949), 33-55.
- JONES, B. W., *The Emperor Domitian*, London – New York 1992 (1993).
- KAZHDAN, A. P. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 1*, Oxford – New York 1991, 36-37.
- KAZHDAN, A. P. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3*, Oxford – New York 1991, 1495.
- KELLY, C., *Ruling the Later Roman Empire*, London 2004.
- KOLB, A., *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich* (KLIO. Beiträge zur Alten Geschichte, Beihefte, n.f., Bd. 2), Berlin 2000.
- KURILIĆ, A., *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kr.: antroponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge* (doktorska disertacija), katalog natpis I. dio.
- LAZENBY, J. F., *The First Punic War, A military history*, London 1996.
- LAZENBY, J. F., *Hannibal's War*, Oklahoma Press, 1998.
- LENGLE, J., „Notarius“, R-E VI A, Stuttgart 1937, 2447.
- LOPUSZANSKI, G., „La Police romaine et les Chrétiens“, *L'antiquité classique* 20 (1951), 5-46.
- MANN, J. C., „The Organization of Frumentarii“, *ZPE* 74 (1988), 149-150.
- MARIN, E. et al., *Corpus Inscriptionum Naronitanarum I*, Split – Tivoli 1999.
- MATIJAŠIĆ, R., *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula 2002.

- MATIJEVIĆ, I, „Qui cucurrit frumentarius annos XI“, *Tusculum* 7 (2014), 67-74.
- MATIJEVIĆ, I, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata* (doktorska disertacija), Zadar 2015.
- McCRINDLE J. W. (ed.), *Periplus maris Erythraei*, London 1879.
- MILLAR, F., „Emperors, Frontiers and Foreign Relations, 31 B. C. to A. D. 378“, *Britannia* 13 (1982), 1-23.
- MITCHELL, S., „Requisitioned transport in the Roman Empire“, *JRS* 66 (1976), 106-131.
- MRÁV, Z., „Auf Reisewagen applizierte “Benefiziarierabzeichen” aus zwei nordostpannonischen Wagengräber. Die eraviskische Stammeselite im Dienste Roms“, *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 21–61.
- MÜLLER, C. (ed.), *Fragmenta historicorum graecorum* (Nicolai Damasceni, *Fragmenta*), sv. 3, Paris 1849.
- NORTH, J. A., „The Development of Roman Imperialism“, *JRS* 70 (1980), 1-9.
- PATSCH, C., „Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien“, *WMBH* 8 (1912), 61-130.
- PFLAUM, H. G., *Les procureurs équestres sous le haut-empire romain*, Paris 1950.
- PFLAUM, H. G., „Procurator“, R-E XXIII, Stuttgart 1957, 1273.
- RAMSAY, A. M., „A Roman Postal Service under the Republic“, *JRS* 10 (1920), 79-86.
- RAMSAY, A. M., „The Speed of the Roman Imperial Post“, *JRS* 15 (1925), 60-74.
- RAMSAY, W. M., *Roads and Travel in the New Testament*, u: J. Hastings (ed.), *Dictionary of the Bible, Extra Volume* (IV), New York 1905, 375-402.
- RANKOV, N. B., „Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia“, *ZPE* 80 (1990), 176-182.
- RANKOV, N. B., „The governor's men: the officium consularis in provincial administration“, u: Goldsworthy, A., Haynes, I. (ed.), *The Roman Army as a Community*, JRA Supplementary series 1999, 15-34.

- REINKE, E. C., „Classical Cryptography“, *The Classical Journal* 58, br. 3 (1962), 113-121.
- RICH, J., „The Origins of the Second Punic War“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 41, sup. 67 (1996), 1-37.
- ROSTOVITZ, M. " Frumentum," R-E VII, Stuttgart 1910, 181.
- SCULLARD, H. H., *Carthage and Rome*, u: A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. VII, p. 2, Cambridge 1990, 486-572.
- SHELDON, R. M., „Tradecraft in ancient Greece“, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, vol. 2 (1988), 189-202.
- SHELDON, R. M., *Intelligence activities in ancient Rome*, New York 2005.
- SINNIGEN, W. G., „Two Branches of the Late Roman Secret Service“, *The American Journal of Philology* 80, br. 3 (1959), 238-254.
- SINNIGEN, W. G., „The Roman Secret Service“, *The Classical Journal* 57, br. 2 (1961), 65-72.
- SINNIGEN, W. G., „The Origins of the Frumentarii“, *Memoirs of the American Academy in Rome* 27 (1962), 211+213-224.
- SPEIDEL, M., „*Exploratores*. Mobile Units of Roman Germany“, *Epigraphische Studien* 13 (1983), 63-78.
- SPEIDEL, M., *Ridind for Caesar. The Roman Emperor's Horse Guards*, London 2005 (1994).
- STAMBAUGH, J., *The ancient Roman city*, Baltimore 1988.
- STEIN, E., *Histoire du Bas-Empire*, vol. 2, Paris 1959.
- STRAUSS, B. S. & OBER, J., *The Anatomy of Error: Ancient military disasters and their lessons for modern strategists*, New York 1990.
- VAN BERCHEM, D., „L'annone militaire dans l'empire romain au III<sup>e</sup> siecle“, *Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France* 10, Série 8 (1937), 117-202.

VON DOMASZEWSKI, A., *Die Rangordnung des Römischen Heeres*, Bonn 1908.

WILKES, J. J., *Dalmatia*, London 1969.

YOUTIE, H. C. & WINTER, J. G., *Papyri and Ostraca From Karanis* (Michigan Papyri, 8),  
Ann Arbor 1951.

ZANINOVIĆ, M., „Dva antička natpisa iz Senja“, *Diadora* 9, sv. 9 (1980), 317-326.